Régi és új szocializmusok

Köszönetnyilvánítás

Minden mű írója számtalan embernek tartozik, és ha nem is fizethetjük meg e tartozásokat, legalább köszönetet illik mondanunk. Három tartozásomat akarom itt megemlíteni; a legáltalánosabbal kezdem és a legkülönlegesebbel végzem.

Elsőnek azon művek szerzőit említem, akik könyvem szerkezetének és érveinek anyagát adták. Mivel nem fejezhetem ki nekik egyenként elismerésemet, együttesen szeretném segítségüket megköszönni. Köszönöm továbbá a Birmingham and Midland Institute-beli esti hallgatóimnak, akik egy mozgalmas telet töltöttek könyvem megvitatásával, és jelentősen hozzájárultak gondolataikkal a végleges szöveg elkészültéhez. Nem ez az első alkalom, hogy felnőtt diákcsoport segített egy könyv megírásában, és egy vendégtanár számára mindig az egyik legkellemesebb kötelesség e tartozás elismerése.

Végül pedig e könyv megírása során rám messze a legnagyobb hatást annak a személynek rövid, csodálatos élete gyakorolta, akinek művemet ajánlom. Mindent és mindenkit megváltoztatott, akit és amit megérintett. Igazából ez az ő könyve.

Ez az új kiadás nem jöhetett volna létre Caroline Wintersgill, a Routledge Kiadó munkatársa (már nem először) lelkes bátorítása nélkül; segítségéért nagyon hálás vagyok. Lucy Bailey a világot szerette volna megváltani, de csak a szöveget változtatta meg; neki is hálával tartozom. Végül különösen köszönöm az előszó írójának, aki a legtöbbet tette azért, hogy könyvemhez új fejezetet írhassak.

1. Hagyományok

A magukat mind *szocialistának* nevező számtalan csoport és tendencia közötti vita hosszú, kusza és elkeseredett volt.

(Raymond Williams)

A szocializmus története a szocializmusok története. Ráadásul, nem a testvéri pluralizmus története, hanem a rivalizálásé és a kibékíthetetlen ellentéteké. Bár a frontvonalak gyakran változtak (marxisták kontra anarchisták, kollektivisták kontra szindikalisták, reformerek kontra forradalmárok, kommunisták kontra szociáldemokraták, trockisták kontra mindenki más, új szocialisták kontra régi szocialisták), de frontvonalak mindig léteztek. Sok szocialista legélesebb nyilait más szocialistáknak tartogatta, mialatt szinte minden szocialista szükségesnek látta, hogy egyszerre legalább két fronton küzdjön. Az idők során a küzdelmek színhelye is jelentősen megváltozott, új helyszínek, küzdőfelek és új hagyományok jelentek meg. E fokozatosan kibomló történet legfrissebb és legdrámaibb fejleménye az 1980-as évek végén következett be, amikor összeomlottak a kommunista rendszerek.

Terminológia és hagyományok

A történet akkor kezdődött, amikor Marx és Engels első ízben intézett támadást az általuk „utópistáknak" nevezett, 19. század eleji szocialisták (nevezetesen Saint-

Simon, Fourier és Owen) ellen. Ezeket a szerzőket, akik „fanatikusan és babonásan hittek szocialista tudományuk csodás hatásában", nemcsak mellékesnek minősítették a fejlődő osztályharc szempontjából, hanem ahhoz való viszonyukat objektíve reakciósnak is. Ugyanakkor Marx elítélte a „francia tendenciák" (például Proudhon) „amatőrizmusát" és a tudományos osztályelmélet nevében hadat üzent minden hasonló „idealizmusnak". Az 1840-es évek közepén az anarchista szocialista Proudhon Marxhoz írott egyik levelében így válaszolt:

„Ha önnek úgy tetszik, kutassuk együtt a társadalom törvényeit, a módokat, ahogyan ezek a törvények megvalósulnak, a folyamatot, melynek révén majd sikeresen feltárjuk e törvényeket; de az isten szerelmére, miután minden *a priori* dogmatizmust megsemmisítettünk, ne ábrándozzunk arról, hogy indoktrináljuk az embereket; nehogy abba az ellentmondásba keveredjünk, melybe az Ön honfitársa, Luther Márton került, aki röviddel azután, hogy legyűrte a katolikus egyházat, kiátkozással és egyházi átokkal azonnal hozzálátott a protestáns teológia megalapozásához. Az elmúlt háromszáz évben Németország megpróbálta kijavítani azt, amit Luther tönkretett; ne hagyjunk hátra az emberiségnek hasonló selejtet erőfeszítéseink eredményeképpen. Teljes szívemből támogatom azt a javaslatát, hogy a vélemények nyilvánosságra kerüljenek; folytassunk jó és lojális vitát; mutassunk példát a világnak a felvilágosult és messze tekintő toleranciából, de ne váljunk egy újfajta türelmetlenség vezetőivé csak azért, mert egy mozgalom vezetői vagyunk, ne tetszelegjünk egy új vallás apostolainak pózában, legyen bár az a logika és az ész vallása."

Ez a megközelítés nem éppen dicsérőleg nyilatkozott Marxról és általában a marxista tradícióról (ez fontos tény, ha figyelembe vesszük a marxizmusnak a szocializmus fejlődésében játszott központi szerepét). A szocializmust nem sokszobás palotának tekintették, hanem az elmélet és gyakorlat olyan épületének, melyben az eltérő hagyományoknak „azon kiátkozás és az egyházi átok" szellemében mutattak ajtót, melytől Proudhon is óvott.

Marx a létező szocialista hagyományok elleni támadást, illetve e hagyományok vereségét kifejezetten és pontosan eredeti céljai lényegének tekintette (és folytatólagos tevékenységnek); olyannyira igaz ez, hogy magát a „szocializmus" kifejezést is kezdte elutasítani elterjedt utópikus jelentései miatt. A szó maga először az 1820-as években bukkant fel egy oweni szövegben, majd a franciáknál az 1830-as években. Eredete előre vetíti jelentését. Angliában és Franciaországban a társadalmi újjáépítési tervezet jellemzésére használták, melyet ekkoriban Owen, Saint-Simon és mások képviseltek, illetve arra, hogy az ezekhez a rendszerekhez közel állókra utaljanak („szocialisták"). Az effajta idealizmus ellen folytatott harcában Marxnak politikai szótárra volt szüksége, hogy egyértelművé tegye álláspontját, és megkülönböztesse ezen uralkodó szocializmusfelfogásoktól. A világot 1848-ban ezért ajándékozta meg a *Kommunista Kiáltvánnyal*, nem pedig a szocialista *Kiáltvánnyal*. Akkoriban a „kommunista" szó egy sokkal élesebb, forradalmibb, egalitariánusabb és proletárabb hagyománnyal kapcsolódott össze, melyet Babeuf és a francia forradalom balszárnya példáztak.

A forradalmi osztályharcnak ezt a hagyományát akarta Marx az uralkodó „szocializmusokkal" szemben felvonultatni. Negyven évvel később Engels ezt írta: „1847-ben szocializmus burzsoámozgalmat, kommunizmus munkásmozgalmat jelentett. A szocializmus, legalábbis a kontinensen, »tiszteletre méltó« volt, a kommunizmus épp az ellenkezője."* A későbbi években, bár a fogalom jelentése megváltozott és elhomályosult, úgy tűnik, Marx továbbra is ellenszenvvel viseltetett a „szocializmus" szó és koncepció iránt (megmutatkozik ez *A tőké*ben, ahol pejoratív jelentésben szerepel a szó, általában Proudhonra és az utópikusokra utalva). A 19. század előrehaladtával a szocializmus mégis polgárjogot nyert, és a marxizmus fokozatosan kisajátította.

* MEM, 21. kötet, 395. *Előszó a „Kiáltvány" 1888-as angol kiadásához.*

Ha már erre a nyelvészeti aknamezőre tévedtünk, érdemes néhány óvatos felfedezést tennünk. A szocialista hagyomány sokfélesége mindig is tükröződött a szocialista fogalomhasználatban, illetve abban, hogy a fogalmak jelentései megváltoztak. Amikor a „szocializmus" nyelvi fölénye megszilárdult – miután a marxisták súlyos küzdelmek árán megszerezték a fogalom használatát az utópistáktól és az anarchistáktól –, akkor a „kommunizmus" megőrizte a régi és új változatokat. William Morris például azért kedvelte, mert egyik hagyományos jelentése olyan forradalmi osztálycselekvésre utalt, melynek célja a közös tulajdon megvédése. Angliában az 1880-as és 1890-es években legalábbis ez különböztette meg a fogalmat a fabiánus „szocializmustól". A szó ugyanakkor utalhatott az osztálytársadalmak előtti eredeti vagy primitív kommunizmusra is, ugyanakkor további és sokkal ismerősebb jelentésében egy jövőbeli, a szocializmust – az osztálytársadalmak közvetlen folytatását – követő magasabb szintű társadalmi fejlődésre utalt. A fogalom új erőre kapott, amikor 1918-ban a bolsevikok kisajátították, hogy jelezzék a szerintük elkorcsosult európai szocializmustól való különállásukat, s autentikus történeti származásra tegyenek szert. Ettől a pillanattól fogva a kommunizmus *a* kommunizmus lett, és ezt követően nehéz volt más jelentéseiben használni.

Nem tette egyértelműbbé a dolgokat, hogy miközben a bolsevikok és testvérpártjaik kommunisták lettek, nem mondtak le arról az igényükről, hogy „szocialisták" is legyenek, sőt, azt állították, hogy jelenleg ők az egyedüli valódi szocialisták. Megkísérelték magukhoz ragadni az európai szocialista mozgalomból minden lehetséges hagyományt, mely az 19. század végén és a 20. század elején szociáldemokratának nevezte magát, mivel az egyesítette a marxista doktrínát és a pártszervezetet. 1914 előtt Európában a „szociáldemokrácia" szervezett marxizmust jelentett; 1917 után viszont szervezett reformizmust. A Marxot kisajátító kommunisták nem egyszerűen elvitatták a szociáldemokrácia szocialista hitelét, hanem támadták is (egy időben mint „szociálfasizmust"), mint alapvetően reakcióst és ellenforradalmit. Néhány szocialista erre úgy reagált, hogy megalkotta a „demokratikus szocializmus" fogalmát, ezzel jellemezve egy álláspontot, mely nem volt kommunista, mely kritikával szemlélte a bolsevikok által gyakorolt nem demokratikus szocializmust, ugyanakkor viszont kitartott amellett, hogy a társadalmat szocialista alapon kell újjászervezni. Ezt a pozíciót nehéz volt fenntartani, a fogalom felbukkanása egyértelműen azt az igényt fejezte ki, hogy felszámolják a szocializmus szétforgácsolódása nyomán kialakult helyzetet. Bizonyos értelemben a demokratikus szocialisták olyan szociáldemokraták voltak, akik komolyan gondolták a dolgot. Egy másik nyelvészeti lábjegyzettel szolgáltak azok a brit szociáldemokraták, akik az 1980-as évek elején lettek szociáldemokraták. Nézeteiket egy szélesebb tradícióhoz kívánták kötni, így ezt a változtatást azzal is magyarázták, hogy a szociáldemokráciát az európai szocializmuson *belüli* hagyománytól egy azon kívül eső és azzal ellentétes helyzetbe próbálják irányítani. A kísérlet rosszul végződött.

A szocializmus politikai nyelvezetének területére való kirándulás sok kérdést vetett fel, melyek a későbbiekben további elemzést igényelnek. Most talán elegendő megállapítanunk, hogy a szocializmusok sokfélesége nagyon jól tükröződik a szocialista fogalomhasználat sokféleségében. Ez egyben emlékeztet bennünket a szocializmus kialakulásában közrejátszó fejleményekre is. Például Marx kezdeti, „szocializmussal" szembeni ellenérzése arra emlékeztet, hogy már Marx előtt is létezett szocializmus (mint ahogy maradtak szocializmusok a marxizmus mellett és azon kívül is). Most pedig van szocializmus Marx után. Nem azt az ismerős szellemi játékot játsszuk el, hogy végigkutatjuk a történelmet a szocializmus előfutárait keresve Platóntól Morus Tamásig és tovább, hanem hogy feljegyezzük a tényt, miszerint a szocializmus történelmi fejlődését általában Marx elméleti felsőbbségének, illetve a marxizmus szervezeti fölényének prizmáján át szemlélték.

Különösen is érvényes ez a helyzet az „utópista" szocialistákra, akiket a marxista hagyomány általában nem vesz figyelembe, mondván, a Marx és Engels által kifejlesztett „tudományos szocializmushoz" képest alacsonyabb rendűek. Valóban, ennek a mellőzésnek a terminológiája arra enged következtetni, hogy az utópisták történelmi *funkcióját* majd a marxisták veszik át. Ám ezen 19. század eleji alkotók művei érdeklődésre és jelentőségre tarthatnak számot, és nagy hatással voltak a későbbi szocialista tradíciókra. Érvényes ez Owen látomására a szövetkezet révén megvalósult társadalmi harmóniáról, Fourier közösségi termelési modelljére, amely nem elnyomja, hanem segíti az egyéniség kibontakozását, Saint-Simon tervére a társadalmi és gazdasági rendszer átszervezéséről, valamint Proudhon kölcsönösségi elvére, mely a decentralizált termelői demokrácia egyik formáját képviselte. Amikor a szokásos kritikák elhangzanak (hogy Saint-Simon nem említette a kapitalizmust, hogy Fourier egy kissé különös volt, hogy Proudhon tele volt ellentmondásokkal stb.), és amikor egyértelművé válik ezen szerzők elméleti kezdetlegessége Marxhoz képest (mint azt Marx maga hangoztatta), akkor is tény marad, hogy ezek a szerzők elsőként kérdőjelezték meg komolyan az ipari kapitalizmus jelenségét és liberális individualista ideológiáját, és ők voltak azok, akik hidat képeztek a későbbi szocialista tradícióhoz.

Így tehát Proudhon antikollektivista hagyományt táplált, Owen szövetkezeti hagyományt, Fourier libertariánus tradíciót, Saint-Simon pedig technokrata hagyományt. Ez mutatja, mennyire félrevezető, ha egyszerűen csak „utópistáknak" nevezzük őket, a 19. századi szocializmusok fantáziadús változatossága helyett uniformitást kényszerítve rájuk. Ugyanakkor Marx alapvetően egyformának látta őket: nem azért, mint általában tartják, mert ezek a gondolkodók nem tudták megmondani, kik fogják a társadalmi változásokat véghez vinni, vagy hogy milyen módon hajtják majd azokat végre, hanem mert alapjában értették félre a társadalmi folyamatok természetét. Ezt tük-

rözte az is, hogy nem tudták megnevezni a társadalmi cselekvőt, akárcsak hajlamuk az elmerülésre az erkölcsi kérdésekben és a közösségi életformával való kísérletezésük. Ezzel szemben Marx a társadalmi folyamatok olyan magyarázatát kínálta, mely egyesítette az elméletet és a gyakorlatot, és amelyben az erkölcs a szükségszerűvel azonosult. A történelmi fejlődést az anyagi erők fogalmaival magyarázta, melyek az osztálytársadalom formáinak kialakulásához vezettek. Adott formájában kapitalizmus vagy polgári társadalom volt, a kizsákmányolás olyan rendszere, mely a bérmunkások termelte extraprofit kivonásával működött. A kapitalizmus, amikor létrehozta a proletariátust, megteremtette azt a cselekvő erőt is, amely majd őt meghaladja. Ennek a kizsákmányolt, partikuláris osztálynak – mely egyben „egyetemes" osztály, mivel az emberiség általános felszabadulásának hordozója – a forradalmi győzelme az osztálytársadalmak végét és egyben az emberiség (korábban elidegenedett) fajbeli lényegének újrafelfedezését jelenti. Ilyen kilátásokkal összevetve az „utópista" szocialisták csak hitvány árnyképet tudtak kínálni.

Ha voltak szocialista hagyományok a marxizmus előtt (illetve e hagyományok alapjai), akkor bizonyára voltak a marxizmus mellett létező szocializmusok is a 19. században. Itt is az a tendencia érvényesült, hogy ezeket a hagyományokat a marxizmus perspektívájából szemlélték, mely a század utolsó negyedében megerősítette az európai szocializmus feletti uralmát. Ennek megfelelően a marxizmus fejlődését hagyományosan Marx Lassalle fölötti intellektuális vagy a Bakunyin fölött aratott politikai győzelmei viszonyában nézték. Ez azonban elhomályosítja azt, hogy az állami cselekvés szocialista hagyománya a kibővített választójogok hatására formálódott ki a 19. század közepétől, és nem egy csapásra született meg a későbbi „revizionizmus" műveként. Ugyanígy az I. Internacionáléban az anarchista Bakunyin Marxszal folytatott versengését az ortodox marxisták gyakran úgy mutatják be, mint zavaró eltévelyedést a „tudományos szocializmus"

történelmi útjáról, ahelyett, hogy a rendszerint Proudhon (Bakunyin szerint „mindannyiunk mestere") nevéhez fűződő nem kollektivista hagyomány állandó jelenlétének bizonyítékát látnák benne. Ezt a hagyományt folytatták az anarchista kommunisták, például Kropotkin, és a szindikalisták. Létezett ezen kívül a lázadás hagyománya, melyet Blanqui nevéhez kapcsoltak, mely a forradalmat nem osztálymozgalomnak, hanem a hivatásos forradalmárok konspirációs elitje tevékenységének tekintette. Lenin e hagyomány folytatójának bizonyult.

A marxizmusnak az európai szocializmuson belüli befolyását ebben a komplex összefüggésben kell szemlélni. E befolyást az erősítette meg, hogy az 1870-es évektől kezdve a szocializmus a főbb európai országokban a munkásszervezetek kialakulásával elméletté és gyakorlattá vált. Elméleti „sodrása" és a munkásosztály politikai akcióiban játszott szerepe miatt a marxizmus alkalmas volt arra, hogy a munkáspártok szerveződésének ideológiai alapja legyen. Pontosan ezt a szerepet töltötte be a II. Internacionálé időszakában, az 1880-as évek végétől 1914-ig. A kitűnő szocializmuskutató történész, George Lichtheim szavaival a marxizmus „integráló ideológiaként" működött ezekben az években. Mégis félrevezető volna ezt az alapvető integráló funkciót annak bizonyítékának tekintenünk, hogy a sokszínű szocialista hagyomány egységes formára redukálódott volna. Kétségtelenül történt kísérlet arra, hogy a marxizmus ezt a funkciót töltse be; de a kísérlet nem járt sikerrel.

Az, hogy szükség van egy integráló ideológiára, az európai szocializmus minden elemzője számára világos volt az 1880-as években. Három hagyomány jöhetett számításba. Létezett a marxizmus, mely most „szociáldemokráciaként" szerveződött meg. Létezett az anarchizmus és anarchoszindikalista irányzatai. Létezett a reformizmus, mely explicite leginkább az angol fabiánizmusban volt jelen, de kitapinthatóan hatott a demokratikus kollektivizmust képviselő Paul Brousse vezette francia „posszibilisták" nézeteire. A II. Internacionálé annak eredményeképpen született meg, hogy 1889-ben Párizsban a rivális marxisták és a posszibilisták egy időben rendezték meg kongresszusukat (utóbbiakat még azzal is megvádolták, hogy a vidéki marxista küldötteket feltartóztatták a pályaudvaron, és saját kongresszusukra irányították őket). Eközben az anarchisták arra használták a rendelkezésükre álló jelentős energiákat, hogy mindkét kongresszuson zavart okozzanak. A II. Internacionálé motorja a Német Szociáldemokrata Párt volt, mely 1875-ben, Gothában a német szocialisták egységkongresszusán alakult, majd 1891-ben, Erfurtban, százszázalékosan marxista programot fogadott el. Ez a Bebel és Liebknecht vezette német párt aztán nekilátott, hogy a II. Internacionálét a saját képére formálja.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szocializmus eredetileg Franciaországban és Nagy-Britanniában lévő gravitációs központja most határozottan keletebbre, Németországba helyeződött át. A németek egységes pártot hoztak létre, a szocialistaellenes törvények dacára hatékony szervezetet teremtettek és megszerezték a tömegek támogatását is. 1890-re a párt a német választók egyötödének támogatásával rendelkezett. Tekintélyét növelte, hogy vezetői hagyományosan kapcsolatban álltak Marxszal (1883-ban bekövetkezett haláláig) és Engelsszel (aki 1895-ig élt). Nem meglepő hát, hogy a szocialisták más országokban is megpróbálták a német példát követni, megalapították saját szociáldemokrata pártjaikat, vagy hogy a németek határozták meg a II. Internacionálé arculatát. Ők irányították az anarchisták elleni küzdelmet (ekkorra már „anarchistának" neveztek mindenkit, aki nem hitt a „tudományos" doktrínával felfegyverzett, fegyelmezett párt hatékonyságában), és végül 1896-ban az Internacionáléból kiirtották az anarchista nézeteket. A németeknek az Internacionálé révén sikerült bizonyos egységbe tömöríteni a szocializmust Franciaországban, ahol még mindig élt a szocialista hagyományok sokfélesége. A Guesde vezette francia marxistákat, akik 1879 óta a *Parti Ouvrièr Français*-ben tömörültek, két szocialista fronton is táma-

dás érte: a szindikalisták és a posszibilisták egyaránt szemben álltak velük (akárcsak más független baloldali csoportosulások). A francia szocializmusnak ez a belső megosztottsága kezdte áthatni az Internacionálét is, a széthúzás veszélyeire figyelmeztetve.

Ahogyan a német marxisták elszigetelték az anarchistákat, ugyanúgy az önfejű francia szocialistákat is megfegyelmezték. Az Internacionálé 1904-es kongresszusán, mely sok tekintetben a mozgalom betetőzését is jelentette, egyértelműen elítélték a „revizionistákat" (azaz Bernsteint), akik a változó körülményekhez akarták igazítani a marxizmus gazdasági és politikai elemzését, majd megerősítették a hagyományos doktrínát. Ezt az álláspontot fogadtatták el az Internacionálé testvérpártjaival is, a francia szocialistákat pedig felszólították, hogy ezen az ideológiai alapon egyesüljenek. Ezt meg is tették, amikor Jaurès – a szocialista ideológus, a francia szocializmus kiemelkedő vezetője 1914-ben történt meggyilkolásáig – beleegyezett abba, hogy pártjának tagjait beviszi az új pártba, melynek neve jól példázta eredetét (*Section Française de l'Internationale Ouvrière*, SFIO). Így hát a francia szocializmust formálisan kívülről egyesítették, ami jól illusztrálja a német szociáldemokráciának az európai szocializmuson belül játszott meghatározó szerepét és a képességét, hogy a nemzetközi mozgalomra rákényszerítsen egy szervezeti modellt és doktrinális alapot. Cserében ez lehetővé tette, hogy az Internacionálé a polgári nacionalizmussal és a háborúval szemben hatásos fellépést tanúsítson, és példáját adja a nemzetközi proletár testvériségnek. Úgy tűnt, a német szociáldemokraták áldásos tevékenysége révén az európai szocializmusnak sikerült egységet kovácsolnia eltérő hagyományaiból. Ráadásul úgy látszott, hogy ez az egység szilárd elméleti alapon nyugszik.

Ez a szilárd alap a „marxizmus" volt. Az idézőjelek itt azért szükségesek, hogy rámutassunk, milyen szerepet töltött be ez a doktrína a II. Internacionálé korszakában. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a „marxizmus" kifejezést (és változatait) eredetileg Bakunyin és követői használták

szektás gyalázkodásként Marx pártjával szemben, azokra a szintén szektás rágalmazásokra („proudhonizmus", „bakunyinisták" stb.) válaszul, melyeket maga Marx fejlesztett ki és alkalmazott. A fogalom azonban fokozatosan elvesztette negatív jelentését, és sokkal pozitívabb irányra tett szert. *A tőke* első kötetének megjelenése 1867-ben és a Nemzetközi Dolgozók Szervezete (I. Internacionálé) alapdokumentumának megírásában játszott szerepe megerősítette Marxnak az európai szocializmuson belüli tekintélyét. Az 1871-es párizsi kommün rövid ideig tartó, de döntő hatású forradalmi eseményei a szocialisták körein kívül is megnövelték Marx tekintélyét. Ennek eredményeképpen az I. és a II. Internacionálé közötti korszakban Marx és Engels elgondolásait fogadták el a „tudományos szocializmus" alapjának, melynek elismert alapítói voltak. Munkájuk ekkor a különböző hagyományok belső polémiáiban és a hagyományok közötti vitákban a szocialisták érveinek kiindulópontjául szolgált, ahogyan közben átformálta a szocializmus fogalmi szótárát is.

A marxizmus mint ideológia

Ez az egyre növekvő befolyás szolgált alapjául annak, hogy a német szociáldemokrácia marxista szárnya a „marxizmust" mint integráló ideológiát mozgósíthassa. Nem érték be azzal, hogy Marx eszméit fokozatosan asszimilálták a különböző európai szocialista iskolák; a marxizmust mint rendszert a nemzetközi szocialista mozgalom egységes doktrínájává kellett tenni. A „marxizmust" tehát bevezették a hivatalos doktrína szerepkörébe, az elméleti felsőbbrendűség követelésébe, melyet Georges Haupt történész „a hegemonizálódás folyamatának" nevezett. Ez a helyzet hangsúlyossá tette tudományos státusát és teljességét. A marxizmus ideológiai hegemóniájának ez a követelése elsősorban Karl Kautskynak, a német szociáldemokrácia vezető teoretikusának nevéhez fűződik, akit a „marxizmus pápájaként" emlegettek. Kautsky a marxiz-

must az elterjedt és általa „eklektikus szocializmusnak" nevezett irányzattal (melyben Marx, Lassalle, Bakunyin, Proudhon, Rodbertus stb. nézeteinek elemei keveredtek) szemben állította hadrendbe. A marxizmus elméleti győzelme felszámolja majd az ilyen eklekticizmust, és egyúttal a marxisták politikai győzelmét is garantálja. E folyamatot Engels is bátorította, és a materialista filozófussal, Dühringgel folytatott polémiájában *(Anti-Dühring)* megteremtett „dialektikus" materializmus nagyban hozzájárult a marxizmusnak mint rendszernek az elterjesztéséhez. Mint rendszer, önmagában zárt proletár tudomány volt, s mint ilyen a polgári társadalom intézményeitől való szociáldemokrata politikai különállás álláspontjának intellektuális hátteréül szolgált.

A „marxizmus" ebben az értelemben számított a II. Internacionálé ideológiai alapjául. A német marxisták szándékosan alkalmazták így, elsősorban a német szociáldemokrácia berkeiben, majd később nemzetközileg is. Arra használták, hogy a szocializmust egységes hagyománnyá formálják, mely biztonságosan le volt horgonyozva a megfellebbezhetetlen tekintélyű alapító atyák tudományos doktrínáinak tömegébe. A többi hagyományt ennek nevében meg lehetett támadni, és követőiket térdre kényszeríteni. Távolabbi hagyományokat is össze lehetett vele kapcsolni, például azt, melyet Plehanov az orosz populizmusból* alkotott meg. Az egész nagyon hatásosnak tűnt. Ám mindez ámítás volt. A marxista tudomány, illetve a „marxista" politikai erő valójában nem integrálta és nem is győzte le az eltérő hagyományokat.

Ez a szindikalizmus feléledésekor vált világossá, mely a 19. század végén és a 20. század elején zavarta meg a szociáldemokrácia sorait. Még Angliában is azt írhatta naplójába 1912-ben Beatrice Webb, hogy:

> „A szindikalizmus lépett az elavult marxizmus helyére. A sovány, pattanásos, összeráncolt homlokú, dühös fiatalok manapság szindikalisták; a bőbeszédű ifjúmunkás, akit könnyen elragad a hév, ma a francia szindikalisták frázisait szajkózza, nem pedig a német szociáldemokratákéit."

* A narodnyikizmust. – *A szerk.*

Ugyanúgy, annak ellenére, hogy a II. Internacionálé elítélte a „revizionizmust" és hitet tett a marxista ortodoxia mellett, a revizionista tendenciákat sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem sikerült elfojtani. A revizionisták az elmélet szintjén tették lehetetlenné az egy, kétségbevonhatatlan „marxizmus" fogalmát, miközben az ortodoxok politikai gyakorlata egyre nagyobb szakadékot nyitott a forradalmi elmélet és a szociáldemokrata politizálás mindennapos gyakorlata között. A II. Internacionálé időszakát szokás a marxizmus aranykorának nevezik. Ez volt az a korszak, amikor Marx elmélete, melyet ő egyszerűen csak „kritikai materialista szocializmusnak" nevezett, „marxizmussá" alakult, és az egységes szocializmus teljes elméletévé lépett elő. Valójában más elméletek is fennmaradtak, és megmaradt a szocializmusok sokféleséíge is, s ami a marxi elmélet kiterjesztésének tűnt, az valójában ennek az elméletnek az összeszűkülése volt. Mindez fájdalmasan egyértelművé vált 1914-ben és a későbbi években.

Hagyományok és megosztottságok

Már 1914 előtt is érzékelhető volt, hogy a II. Internacionálé nem foglal magában minden lehetséges szocializmust, és hogy tökéletesen elképzelhető, hogy valaki szocialista legyen anélkül, hogy marxista is lenne. Igaz, hogy Európában a szocialisták többsége ekkor marxista volt, de ez nem akadályozott meg senkit abban, hogy a fogalomnak más hagyományokkal is összeférő magyarázatát adja. Nagy-Britanniában az 1880-as évektől olyan szocialista tradíciók fejlődtek ki, melyek nem voltak marxisták, és teljesen különböztek az európai szocializmus jövőképétől. A chartizmus összeomlását követő hosszú közjáték után az 1880-as évek elején Nagy-Britanniában feltámadt a szocializmus, és kezdetben (Hyndman vezetésével) természetesen

egy marxista alapra épülő szociáldemokrata pártot próbált megszervezni a német modell alapján. A brit ipari kapitalizmus fejlettsége, nagy és egyre szervezettebb munkásosztálya, és Marx és Engels hosszú ott-tartózkodása azt sugallhatják, hogy e kísérlet szép reményekkel kecsegtetett. Pedig megbukott, főképp más, helyi hagyományok megerősödése miatt. William Morris a marxista eszméket megpróbálta összekapcsolni a fogyasztói kapitalizmus „civilizációja" elleni ruskini esztétikai tiltakozás hagyományával. Más antikapitalista (bár nem szocialista) irodalmi és kulturális hagyományok is előkerültek a kialakuló etikai szocializmus fejlődése során, beleértve a kapitalizmus erkölcsi bírálatát és a társadalmat a tiszta erkölcshöz visszavezető szocializmus bemutatását. Egy effajta etikai szocializmus – melyet elsődlegesen az 1893-ban alakult Independent Labour Party képviselt, s melyet e párt vezetői, például Keir Hardie és Robert Blatchford fogalmaztak meg – vált a brit szocializmus ideológiájának meghatározó elemévé. Ez a szocializmus nem volt marxista, de antimarxista sem, mivel elismerte a „tudományos" szocializmus fontosságát, de fenntartotta, hogy az alapvető szocialista ügy erkölcsi természetű (és ez egyben azt is jelentette, hogy elutasították a marxizmus osztályelméletét).

Az etikai szocializmus reformista volt az eszközök, de nem a végcél szempontjából. A brit reformista szocializmust azonban főképp a fabiánizmus képviselte, melyet írók és gondolkodók egy kis csoportja alkotott meg (kiemelkedik közülük Sidney Webb és Bernard Shaw). 1884-ben alapították meg a Fabiánus Társaságot, melynek alapelve a fokozatos kollektivizmus volt; első jelentős nyilvános bemutatkozása 1889-ben történt, a híres *Fabiánus esszék* megjelenésekor. A fabiánizmust sokféle intellektuális alkotórészből keverték össze, főképpen a pozitivizmus és az utilitarianizmus 19. századi doktrínáiból, valamint a fejlett radikalizmus politikai elveiből. Nem egyszerűen nem marxista, hanem kimondottan antimarxista volt abban az értelemben, hogy kétségbe vonta a marxi gazdasági elemzés alapjait, hogy azt állította, hogy a kapitalista kizsákmányolás természetét mélyebben feltáró elemzéssel rendelkezik, valamint, hogy elutasította a forradalmi osztályharc marxista stratégiáját, mondván, az teljességgel alkalmatlan az angol viszonyok esetében. A fabiánizmus „az elszánt alkotmányosság" (Shaw kifejezése) stratégiáját kínálta, mely majd egyre jobban hatalmába keríti az államot, helyileg és központilag is a kollektivista célok érdekében. E stratégiát történelmi elemzéssel támasztották alá, mely azt mutatta, hogy e folyamat már zajlik, és az individualizmus erői megfutamodtak. Adva volt tehát egy reformista tradíció, mely szembefordult az 1914 előtti európai szocializmus fő áramlatával; bár úgy tűnik, hogy némi hatást gyakorolt a bernsteini revizionizmus kialakulására, Bernstein londoni száműzetése időszakában. Rosa Luxemburg szerint Bernstein (akinek *Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus* címmel megjelent gyűjteményes munkája [1901] a szocialista reformizmus klasszikus szövege lett) „elméletét az Angliában uralkodó viszonyok alapján alkotta meg. A világot is angol szemüvegen át látja."

Az angol kivételesség 1914-ben véget ért, mint ahogyan sok más is. A II. Internacionálé összeomlása véget vetett egy, vagy inkább sok illúziónak is. Amikor a francia, a német és az osztrák szocialisták 1914-ben válaszoltak a hazafias felhívásra, és megszavazták a hadi hiteleket, ezzel nemcsak az Internacionálét semmisítették meg, hanem a nemzetközi proletárszolidaritás illúzióját is, megrendítve azt az illúziót is, hogy a szociáldemokrácia a polgári államok intézményeitől függetlenül létező erő. Világossá vált, hogy az egységes szocializmus eszméje mind nemzetközileg, mind elméletileg csak ábránd. Kiderült, mekkora szakadék tátong a marxista elmélet és a szociáldemokrata gyakorlat között. De mindenekelőtt véget vetett egy korszaknak a szocializmus történetében, és egy olyan korszak nyitánya lett, melyben minden szocialista hagyomány tökéletesen átalakult. James Joll, a II. Internacionálét kutató történész szavaival: „A szocialista világ 1914 után már soha nem volt a régi." Kolakowski tovább-

megy: „1914 nyarán kezdődött az a folyamat, melynek következményei még ma is érezhetők, s melynek végeredményét még nem láthatjuk."

Szocialista szempontból vizsgálva, a háború a szocialista internacionalizmus összeomlásával kezdődött, és az oroszországi bolsevik forradalommal zárult. „Az opportunizmus uszályába került II. Internacionálé kimúlt. Le az opportunizmussal, éljen a III. Internacionálé!" Lenin reakciója az 1914-es év eseményeire a szocializmuson belüli szakadás kezdetét jelentette, s ez a szakadás határozta meg a szocializmus történetét a 20. század folyamán, míg 1989-ben az egész kommunista kártyavár össze nem omlott. Ezt a szakadást Lenin szándékosan megtervezte, amikor kihangsúlyozta, hogy az, ami feltárult, az 1914 előtti szociáldemokrata tradíció elfajulása volt. E tradíció ugyanis marxizmust prédikált, de a reformizmus szellemében tevékenykedett. E tradíció azt állította, hogy távol tartja magát a polgári társadalomtól, ám az első válságos pillanatban követte e társadalmat. Persze, Leninnek igaza volt mindebben, de ez kevésbé fontos, mint azok a következtetések, melyeket a vádaskodásból levont. Kézenfekvő következtetés lehetett volna az elméletnek a gyakorlathoz való igazítása, de ez Leninnek nem igazán tetszett, mivel éppen a bolsevikokat szervezte a forradalomra Oroszországban. Ehelyett megpróbálta a bolsevizmust egy új, autentikus, forradalmi tradíció magjává tenni, mely integrálta volna a marxista elméletet és gyakorlatot, és összegyűjtötte volna mindazokat a szocialista elemeket, melyek elutasították a reformizmust, és a nemzetközi osztályharc elkötelezett hívei voltak.

A bolsevikok oroszországi győzelmével mindez doktrinér pozícióból szervezeti elképzeléssé vált. Ez az elképzelés mindenhol megosztotta a szocialistákat, és a sokféle szocialista hagyományt két antagonista táborba szorította. A fő szocialista tradíciót, a marxizmust egy rendszer hivatalos ideológiájaként kisajátították, s ez a trónra emelés több mint ötven évre megakadályozta abban, hogy a szocialista eszmék élő forrása lehessen. A II. Internacionálé időszakában a marxizmus legalább nyitott ortodoxiaként működött, melynek magas szintű elméleti vitákban kellett magát fenntartania, s nem volt kényszerítő ereje az eretnekekre. Most viszont arra kényszerült, hogy zárt ortodoxia legyen, melynek hivatalos értelmezői a totalitariánus államgépezet feletti uralmuk segítségével fogadtatták el magyarázataikat. Akadtak Európában olyan szocialisták, nevezetesen az ausztromarxisták, akiknek sikerült a leninizmustól független marxista álláspontot képviselniük, de ez csak kisebbségi kísérlet maradt egy ellenséges politikai környezetben. A marxizmus most marxizmus–leninizmus lett, s csak nagyon kevesen vitatták a kötőjel szerepét.

A nómenklatúra más elhajlásai felismerték a szocializmuson belüli szakadást, mely az 1914 utáni évtizedben ment végbe. A hatalom megszerzése után Lenin pártja azzal fejezte ki a „szociáldemokrácia" megtagadását, hogy 1918-ban felvette a „kommunista" elnevezést. Ugyanabban az évben az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (bolsevikok) elnevezést felcserélte a Szovjetunió Kommunista Pártja (bolsevikok) névvel. Ez a történeti eredet megerősítése volt marxista módon, másfelől pedig elhatárolódás a II. Internacionálé szociáldemokráciájától. Ezt a jelentést a pártoknak az új Kommunista (III.) Internacionáléba való belépését szabályozó, 1920-ban elfogadott huszonegy feltétel egyike tökéletesen egyértelművé tette. A tagpártoknak fel kellett venniük a „kommunista" elnevezést, és ez alapvető kérdés lévén, „nagy jelentőségű politikai feltétel" volt. A dokumentum szavaival:

> „A Kommunista Internacionálé hadat üzent az egész polgári világnak és valamennyi sárga szociáldemokrata pártnak. Szükséges, hogy minden egyszerű dolgozó ember világosan lássa a különbséget a kommunista pártok és a régi hivatalos »szociáldemokrata« és szocialista pártok között, mely utóbbiak cserben hagyták a munkásosztály zászlaját."*

* *A Kommunista Internacionálé vézérelvei és szervezeti szabályzata.* Moszkva, 1920, 22.

Aligha lehet eltúlozni annak jelentőségét, ami az 1914 és 1924 közötti évtizedben történt. 1914 előtt a szocialista világnak sikerült – eltekintve néhány kivételtől és elhajlástól – legalább a szervezeti és elméleti egység látszatát megőrizni. Az 1914 utáni évtizedben ezt a két rivális tábor közötti szervezeti és elvi háborúskodás váltotta fel. A kommunista pártokat Moszkvában a III. Internacionálé jogosította fel arra, hogy hadat üzenjenek a nem kommunista szocialista pártoknak szerte a világon. A Szocialista Internacionálé 1923-ban történt újjáalakításával gyakorlatilag elismerték a bekövetkezett szakadás állandósulását. A szocializmus polarizálódott a kommunizmus és a szociáldemokrácia között, mindkettő magának követelte az egyedüli szocialista legitimitást. Ahogyan azonban 1914 előtt is csődöt mondott az egységes szocialista hagyomány megteremtésének kísérlete, az a próbálkozás, hogy a szocialista hagyományt a hivatalos kommunizmus és a hivatalos szociáldemokrácia szemben álló, szervezett táboraiba szorítsák be, hasonlóképp inadekvát volt. A független baloldal kiszorult, mert olyan hagyományokra épített, melyek ellenszenvesek voltak az autoriter kommunizmusnak és a szociáldemokráciának is, amely viszont részben a kommunista fenyegetésre válaszul, tovább haladt a puszta reformizmus útján. Megbukott az a kísérlet, amikor 1920-ban el nem kötelezett szocialisták válogatott csapata próbált meg szocialista „centrumot" szervezni félúton a parlamentarizmus és a bolsevizmus között (ez volt az úgynevezett Kétésfeles Internacionálé). Hosszú ideig úgy tűnt, de ez egyáltalán nem fedte a valóságot, hogy mindössze két szocialista tradíció létezett, melyeket szemben álló hadseregekbe lehetett tömöríteni. Ez volt ugyanis az az időszak, amikor – mellékesen, de ettől nem függetlenül – a fasizmus is képes volt baljós előrehaladására.

Szétesés vagy sokszínűség?

Ez a rövid vázlat persze korántsem dolgozza fel a bemutatott fejlemények teljes jelentőségét. Ugyanis mindeközben a szocializmus földrajzának nevezhető dologban alapvető áthelyeződés játszódott le, melynek számos következménye lett. A 19. század folyamán a szocialista gravitációs központ kelet felé, Nagy-Britanniából és Franciaországból Németországba mozdult el, a 20. században a bolsevikok Oroszországban való hatalomra kerülésével pedig még keletebbre helyeződött át. Ez a földrajzi mozgás egyúttal gyökeres szakítást is jelentett az 1914 előtti szocializmus meghatározó hipotéziseivel. E hagyományos előfeltevések gazdaságiak, társadalmiak és kulturálisak voltak. Közös volt bennük az a feltevés, hogy a kapitalizmust majd a szocializmus váltja fel (a felváltás ténye persze egy további előfeltevés volt) azokban az országokban, melyeknek fejlett kapitalista gazdasága és fejlett osztálystruktúrája van, és a szocializmus megörökli és továbbfejleszti az effajta társadalmak demokratikus gépezetét és kulturális tőkéjét. A bolsevizmus hatalomra jutása azonban megkérdőjelezte ezeket a hipotéziseket, a kommunistáknak ezért volt szükségük olyan nagy elméleti leleményre ahhoz, hogy a történteket a marxista doktrínához igazítsák, és majd az ipari kapitalizmus centrumát is érintő világforradalom egyetemes jövendőjének részévé tegyék. E jövőkép összeomlása további leleményességet igényelt a doktrína alakítása terén, hogy eleget tudjanak tenni a hazai és a nemzetközi politika változó követelményeinek.

A szocializmus megváltozott földrajza azonban nem csak a kommunista tradíciónak jelentett problémát. A nem kommunista, szociáldemokrata és demokratikus szocialista hagyományoknak most olyan világban kellett megtalálni a helyüket, melyben a szocializmus nem pusztán elméleti és szervezeti elképzelés volt, hanem egy létező rendszer önmeghatározása is (később pedig jó néhány szövetséges rendszeré). Ráadásul ebben a rendszerben – attól eltekintve, hogy a magántulajdont a köztulajdon-

nal váltotta fel – nem egyszerűen hiányoztak a demokratikus jogok és a szabad egyéni cselekvés feltételei, melyeket korábban a szocialista terv alapvető részeként beígértek és érvényesülésüket döntőnek gondolták, hanem a rendszer ténylegesen törvényen kívül helyezte ezen jogokat. Így hát 1917 és 1989 között a szociáldemokratáknak és a demokratikus szocialistáknak olyan környezetben kellett szocializmuseszményüket képviselni, melyben a „létező szocializmus" valami egészen mást jelentett. Ez rendkívül sokat ártott a szocializmus ügyének Európában és máshol is, és felbecsülhetetlen értékű muníciót adott a szocializmus ellenzőinek kezébe a választási küzdelmek propagandaharcában. Ebben az értelemben, mint azt egyszer Isaac Deutscher megjegyezte, az orosz forradalom „Nyugaton a forradalomtól való elrettentésként hatott".

A szocializmus földrajzában még egy változás történt. Ha a kommunizmus keletre helyezte át a szocializmus gravitációs központját, a szociáldemokrata tradíció ezzel ellentétes vonzóerőt gyakorolva most Nyugat- és Észak-Európába helyeződött át, főképpen Nagy-Britanniába és Skandináviába. Ezáltal Nagy-Britannia, mely 1914 előtt, a II. Internacionálé korszakában kívül esett az európai szocializmus fő áramlatán, az 1920-as évektől a nem kommunista szocialista hagyomány vezető képviselője lett. Eközben az anarchista tradíciók is tovább éltek Dél-Európában, főleg Spanyolországban. E földrajzi törés mögött egy súlyosabb kérdés vagy inkább összefüggő kérdések hálója rejlett. Talán az egyetlen szocializmus eszméje nem pusztán történelmileg vagy elméletileg volt hibás elképzelés, hanem kulturálisan is inadekvát. A tapasztalat azt sugallta, hogy az egyetemes szocializmus eszménye helyett, ahogyan eltérő társadalmak, úgy különböző szocializmusok is létezhetnek.

Oroszország például azt illusztrálta, hogy stratégia és uralmi rendszer szempontjából szocializmusnak nevezhető formáció létrejöhet olyan társadalmakban, melyeknek nincs érett kapitalista gazdasága, nincs nagy munkásosztálya és nincsenek fejlett politikai intézményei. Ugyanakkor az a tény, hogy a szociáldemokrácia erős a stabil kapitalista demokráciával rendelkező nyugat-európai országokban, azt sugallta, hogy egy másfajta szocializmusnak sajátos kulturális bázisra van szüksége. Az ilyen gondolatokra válaszul persze kétségbe vonták az egyik vagy másik szocializmus ligitimitását. Ennek megfelelően néhány szocialista azt állította, hogy a Szovjetunió nem „igazi" szocialista ország; miközben a szociáldemokrata pártokat más szocialisták (vagy éppen ugyanazok) azzal vádolták, hogy egyáltalán nem „igazi" szocialisták. Egy másik lehetséges válasz volt ebben a szorult helyzetben, hogy néhány szocialista elfogadta minden, magát szocialistának nevező párt és rendszer legitimitását nyilvánvaló különbözőségük ellenére is, mondván, alapvetően minden szocialista azonos oldalon áll. Bármennyire eltérőek is, mindkét reakció megegyezik abban, hogy a szocializmust egységesnek tekinti. Más szóval, attól függően, hogy a dolgot szektás vagy „katolikus" nézőpontból közelítik meg, különbözik az álláspontjuk a szocializmus mibenlétét illetően, de megegyeznek abban, hogy van *valami* – egyes számban –, ami a szocializmus lényege. Ezzel csak úgy szállhatunk harcba, ha nem csúszunk vissza a minden kritikai ítélettől tartózkodó bénító relativizmusba, hanem a bizonyítékok alapján állítjuk, hogy nyilvánvalóan léteznek eltérő szocializmusok, melyek nagyjából az eltérő társadalmi fejlettségnek felelnek meg. A doktrína szintjén ez evidens volt 1914 előtt; 1917 után pedig bőséges gyakorlati példáját láthattuk. Nem valószínű, hogy kevésbé érvényes az 1989 utáni helyzetre.

Az ausztromarxista Otto Bauer már 1914 előtt felvetette, hogy szükséges sokféle szocializmuseszmével dolgozni, melyek az eltérő nemzeti és kulturális környezetet tükrözik. Természetes, hogy a szocializmus nemzeti dimenziói nemcsak pillanatnyi érdeklődést jelentettek a szocialisták számára a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában, de Bauernak az a megállapítása, hogy „az egyes nemzetek kulturális karaktere rányomja bélyegét szocializmusukra is", egyetemes jelentőségű volt. Az

egyik levonható következtetés például az volt – amint Bauer is rámutatott –, hogy az eltérő nemzeti hagyományoknak meg kell engedni, hogy saját útjukat bejárva keressék saját szocializmusukat. Ez az álláspont, mely eredetileg 1914 előtt, a marxizmuson belül a „nemzeti kérdésről" folytatott vitához járult hozzá, csak később tett szert súlyos gyakorlati jelentőségre. Az új szovjet állam a saját nemzetiségeivel szembeni megtorló módszerei bemutatásával hamarosan feltárta, hogy mit is takar aktuálisan Leninnek a nemzeti autonómiáról folytatott elméleti vitája. Hasonlóképpen, a kommunista III. (Komintern) Internacionálé doktrínájában és gyakorlatában is elutasította a szocializmus sokféleségének lehetőségét, azáltal, hogy saját modelljét kényszerítette rá az ellenőrzése alatt álló kommunista pártokra. Léon Blumnak, Jaurès utódjának, aki a két világháború között a francia szocializmus vezetője volt, emlékezetesek a szavai arról, hogy a Francia Kommunista Párt *„un parti nationaliste étranger"*. A helyzet iróniáját az adta, hogy a Szovjetunió maga ékesen bizonyította, hogy a nemzeti hagyományok mennyire meghatározzák az adott ország szocializmusának formáját (vagy ahogyan az orosz költő mondta: „Nagy Péter volt az első bolsevik").

1945 után ezek a megállapítások újra az érdeklődés középpontjába kerültek és fontossá váltak. Egyfelől Nyugat-Európában a szociáldemokrata pártok tovább haladtak a reformizmus és a liberálkapitalizmushoz való állandó alkalmazkodás irányába, válaszul az országaikban végbemenő társadalmi és gazdasági változásokra. Ennek az alkalmazkodásnak a legtisztább formai jele volt, hogy 1959-ben a német szociáldemokraták elfogadták a revizionista Bad Godesberg-i programot. Szintén a „nemzeti" hagyományok figyelembevételét mutatta (hogy még mi egyebet is mutatott pontosan, az csak később derült ki) az, hogy a vezető nyugat-európai kommunista pártok elfogadták az „eurokommunista" célkitűzést, beleértve a Moszkvához való viszonyukban jelentkező új policentrizmust. 1968, a háború utáni nyugati radikalizmus *annus mirabilis*ének

eseményei eközben a kommunista pártokat legsötétebb félelmeikkel szembesítették: azzal, hogy háttérbe szorulnak a baloldalon. Súlyosbította a helyzetet, hogy Európán kívül új szocialista rendszerek és új szocialista mozgalmak jöttek létre. Ezek közül több – a maoizmustól az „afrikai szocializmusig" – explicite kívánta hangsúlyozni hagyományai nemzeti és kulturális sajátosságait. Egyértelmű volt, hogy így kell tenniük, egyfelől ugyanis ezt kívánták a tények, másfelől pedig szembetűnő volt a különbség saját tapasztalataik és a klasszikus nyugati szocializmus néhány alapvető feltevése között (gondoljunk a gazdasági fejlődésre, az osztálystruktúrára, a nacionalizmusra és még sok minden egyébre). Nem meglepő tehát, hogy azok, akik a klasszikus marxizmuson nevelkedtek, gyakran megvetően nyilatkoztak a harmadik világ szocializmusainak „marxizmusáról" (így például Lichtheim szerint a maoizmus a leninizmus „infantilis paródiája" volt, Kolakowski szerint pedig „gyerekes"). Bár valószínűleg igazuk van, mégis azt bizonyítják, hogy sokkal hasznosabb a „szocializmusok" sokféleségével számolnunk, semmint egyetlen modellel.

Újra el kell mondanunk, hogy e sokféleség hangsúlyosan nem azonos a megkülönböztetés nélküli relativizmussal. Valóban jelent egyfajta relativizmust, hiszen megengedi, hogy bizonyos fajta szocializmusok – akárcsak a konzervativizmus bizonyos formái – esetleg jobban megfelelnek bizonyos társadalmaknak (például a demokratikus szocializmus döntően a fejlett kapitalista demokráciák együttjárója, vagy hogy – Baran szavaival – „a szocializmusnak az elmaradott és fejletlen országokban erős hajlama van arra, hogy elmaradott és fejletlen szocializmus legyen"). Ez nem kerüli el a diszkriminációt, bár az a tény, hogy egy bizonyos típusú szocializmus többé-kevésbé alkalmas egy adott társadalom számára, nem teszi azt többé vagy kevésbé kívánatossá vagy támogatandóvá.

Néha elhangzott az az állítás – néhány nyugati szocialista is hangoztatta –, hogy a Szovjetunióban megvalósult szocializmus éppen megfelelt azon társadalom szükségle-

teinek és jellegének. Ez az érvelés, hogy tudniillik a kommunizmus bizonyos értelemben úgy „működött", ahogyan a kapitalizmus nem tudott, nem tűnt olyan valószínűtlennek az 1930-as években, mint később (ez a váltás burkoltan ott volt Hruscsov alábbi megjegyzésében: annak, hogy a szovjet termelés eredményét tonnákban mérték, az lett a következménye, hogy az orosz csillárok mindig leszakították a mennyezetet). De ha ez az érv a megfelelésről fenntartható lett volna is, a szovjet kommunizmust semmivel sem tette volna kevésbé zsarnokivá vagy nagyobb támogatásra érdemesebbnek azoknál, akik magukat demokratikus szocialistáknak tartották. Valószínűleg mindez most, a posztkommunista világban, a 20. század végén világosabban látszik, mint korábban.

E fejezet végkövetkeztetéseként azt állapíthatjuk meg, hogy a modern világban számtalan eltérő szocializmus létezett. Nem volt egységes hagyomány. Vannak, akik szerint ez az elméleti szétesés folyamatának jele. Más és sokkal ésszerűbb vélemények szerint viszont ez kötelezően emlékeztet arra, hogy a szocializmust mindig is a sokféleség jellemezte. A hosszú időszakban – melyet a hidegháború csak felerősített –, amikor ezt a sokféleséget a hivatalos kommunizmus és a rivális szociáldemokrácia szembenálló táboraiba kényszerítették, könnyedén megfeledkezhettünk róla. De most újra itt van, azokkal a hagyományokkal együtt, amelyekre épült. Azonban olyan összefüggésben bukkan fel újra, amelyben a kommunista hagyomány megbukott, és a szociáldemokrácia is arra kényszerül, hogy sok, korábbi feltevésének összeomlása miatt megújuljon. Ebben az összefüggésben fontossá válik, hogy ne csak a szocialista hagyományok sokféleségét azonosítsuk, hanem azokat az alapvető eszméket is, melyekre e hagyományok épülnek. Ez a célja a következő fejezetnek.

2. Érvek

A szocializmus nyilvánvalóan olyan szó, amelynek több jelentése van.

(R. H. Tawney)

A szocialista hagyomány sokféleségét tükrözte a szocialista érvek sokfélesége. A jól ismert kérdés, hogy „Mi a szocializmus?", ezért kevésbé ismerős választ kíván. Ha ugyanis nem létezik egységes szocialista hagyomány, hanem a hagyományok sokfélesége jellemző, akkor az ezekkel a hagyományokkal összekapcsolódó eszméket és véleményeket is hasonló plurális fogalmakkal kell megtárgyalni. A kérdés tehát helyesen úgy hangzik: „Milyen eszmék és érvek kapcsolódnak milyen típusú szocializmusképhez?"

Meghatározások és problémák

Számtalan meghatározás született már arról, mi is a szocializmus, ám általánosan egyik sem elfogadott. De hogy is lehetne másképp? Ártalmatlan tréfák születhetnek, ha a meghatározásokat felcseréljük, feltéve, hogy nem számítunk arra, hogy ezen eljárás végül olyan formulát eredményez, mely felöleli az ábrázolt dolog sokféleségét. Persze, meghatározhatjuk egy bizonyos fajta – létező vagy elképzelt, elfogadott vagy elutasított – szocializmus sajátosságait, de ez egy másik vállalkozás (bár gyakran szokták azonosítani a kettőt). Így például bizonyos alapvető jellegze-

tességek megragadásával meg tudjuk határozni a „demokratikus szocializmus" fogalmát, bár a jelző arra utal, hogy már eleve megkülönböztetjük, és a megszülető definíció fogalmai valószínűleg nem hagynak elég teret a politikai irányvonal és a gyakorlat számára (ahol pedig fontos lenne). Mégis, kívánatos és lehetséges, hogy megpróbálkozzunk az ilyen korlátozott és korlátozó érvényű meghatározásokkal, hogy tisztázzuk, miről beszélünk, mit védelmezünk vagy támadunk, ám mindezt azon az alapon, hogy egy meghatározott szocializmustípusról, nem pedig a teljes szocialista tradíció elsajátításáról van szó. Vegyük szemügyre hát az alábbi szocializmus-meghatározásokat, melyeket sebtében válogattam a régebbi és újabb szocialista irodalomból. Nagy a csábítás, hogy ide írjam Lenin meghatározását: „szovjethatalom plusz villamosítás", akárcsak Herbert Morrison ismert mondatát: „Szocializmus az, amit egy munkáspárti kormány csinál", mint a szervezeti szocializmus autentikus nézőpontjait (furcsa párosítás, Lenin és Morrison; még az is kiderül, hogy egymás mellé állításuk kevésbé furcsa, mint amilyennek tűnik); ám a csábításnak ellent kell állni. Maradnak az alábbi meghatározások, melyek mind arra próbálnak választ találni, mi a szocializmus lényege:

A közös tulajdon állapota és a termelési eszközök feletti ellenőrzés, vagy legalábbis a termelési eszközök döntő része fölötti ellenőrzés, melyet, ha másképpen nem is, feltételesen az egész nép nevében gyakorolnak, bizonyos privilégiumoktól függetlenül, de legalábbis elméletben az ő döntéseiknek megfelelően.

(Charles Taylor)

Egy társadalom annyiban tekinthető szocialistának, amennyiben minden egyes ember számára biztosítja a szabad, kreatív fejlődés lehetőségét.

(Gajo Petrović)

Az alkotmány valódi alapja a nemzeti jövedelem egyenlő elosztása az ország minden lakója között, és ennek az egyenlő elosztásnak mint szilárd társadalmi követelménynek a fenntartása.

(Bernard Shaw)

Intézményi modell, melyben a termelési eszközök és a termelés feletti ellenőrzés jogát egy központi hatóságra ruházzák át; vagy úgy is fogalmazhatjuk, melyben – mint alapelv – a társadalom gazdasági ügyei a közösség és nem a magánszféra ügyei.

(Joseph Schumpeter)

Olyan társadalmi rend, melyben minden ember számára adott a gazdasági forrásokhoz, a tudáshoz és a politikai hatalomhoz való, a legmesszebbmenőkig egyenlő hozzáférés, és a lehető legkisebb dominancia, melyet bármely egyén vagy csoport gyakorol bárki más felett.

(Tom Bottomore)

Olyan társadalmi rend, mely nagyobb szociális és gazdasági egyenlőségre, magasabb fokú társadalmi és gazdasági biztonságra és a közösségi értékek erősebb hangsúlyozására épül, mint amilyent a profit által motivált ipari gazdaság spontán fejlődése biztosít.

(Richard Lowenthal)

A társadalmi tulajdon dominanciája a gazdaságban, melyhez politikai és gazdasági demokrácia társul.

(Alec Nove)

A lehető legnagyobb mértékű, demokratikusan gyakorolt tudatos emberi ellenőrzés a személyes, a társadalmi és a természeti környezet felett.

(Gavin Kitching)

Még ez a rövid és véletlenszerű válogatás is jól mutatja, milyen nehézségekbe ütközik a szocializmus meghatározása. A fenti meghatározások egyike sem ismeri be, hogy a szocializmus egy bizonyos változatára utal, bár néhány leplezetlenül ezt teszi, amint azt a precíz feltételes alárendelt mondatok mutatják. Ezt a demokráciára való állandó utalás is egyértelművé teszi, mivel ezek a szerzők mindenképpen el akarják határolni „demokratikus" szocializmusukat a nem demokratikus szocializmus elméletétől és gyakorlatától. Ez szükséges követelmény volt szinte az egész 20. században. Hiszen, George Lichtheim sza-

vaival: „Létezik demokrácia szocializmus nélkül és fordítva. Hogy a kettőt lehet-e hatékonyan összekapcsolni, az korunk alapkérdése." A kérdést nem kerülhetjük meg azzal, hogy azt állítjuk, a demokratikus szocializmus per definitionem az egyetlen „igazi" szocializmus, amikor nyilvánvalóan nem az. A 20. század története bőségesen szolgáltat ehhez példát.

Vélhetnénk, biztos menedéket nyújt e probléma elől az az állítás, hogy a szocializmus lényegében a termelési eszközök közös tulajdonával azonos, még ha esetleg más dolgokkal is lehet azonos. Más szóval, a szocializmus azt jelenti, hogy nem kapitalizmus. Ám ez túlságosan inadekvát, különösen, ha alapvető meghatározásnak tekintjük. Részben azért, mert maguk a szocialisták sem értenek egyet a köztulajdon fontosságát és mértékét illetően; és azért, mert a köztulajdon rendszere lehet nem egyenlősítő és antidemokratikus, és ennélfogva tagadása annak, amit sok szocialista alapvető szocialista céloknak tart (Lichtheim engedelmével). Létezik továbbá az a probléma, hogy a köztulajdon lehet központi (Schumpeter ragaszkodik ehhez), bár ezt a következtetést a decentralista és libertariánus szocialista hagyományoknak el kell utasítaniuk.

Ígéretesebb útnak tűnik, ha megpróbáljuk meghatározni az alapvető szocialista értékeket (mint például egyenlőség és pártatlanság), és aztán ezeket az értékeket a struktúrák és eljárások (mint például a köztulajdon és az újraelosztó adózás) fogalmaival érvényesíteni. Vagyis először meg kell határoznunk a szocializmus értékeit és céljait, aztán pedig megtalálni azokat az eszközöket, melyekkel azok megvalósíthatók vagy fejleszthetők. Nyilvánvaló előnyei ellenére azonban ezt a megközelítést bizonyosan elutasítják azok a szocialisták, akik számára nincs az értékeknek az adott termelési módoktól elkülönült státusa, és akik úgy tartják, hogy a szocialista (azaz egyetemes, nem osztályhoz kötött) értékek megvalósításának előfeltétele a szocialista termelési mód megteremtése. Mint majd látni fogjuk, az ilyen szocialisták hajlamosak elutasítani az igazság és egyenlőség nyelvén beszélő szocialista erkölcsöt mint kispolgári elhajlást. Ha ez az elutasítás nem is járható út, az értékek szocializmusának akkor is félelmetes nehézségekkel kell szembenéznie, ha definíciós következetességre és megkülönböztető azonosságra törekszik. Például, a szocializmus alapkérdése lehet az egyenlőség, de milyen típusú és mennyi legyen az? Ráadásul, ha nem egyetlen szocialista érték létezik, hanem számtalan, ami valószínűnek látszik (például szabadság és egyenlőség, individualitás és közösségiesség), mi történik akkor, ha ezen értékek között feszültség keletkezik, és hogyan kell ezeket a feszültségeket feloldani?

Mindezek láttán aligha meglepő, hogy az itt összeválogatott szocializmus-meghatározások, a prózaitól (a termelési eszközök társadalmi ellenőrzése) a legmerészebbig és humanisztikusabbig (minden egyén szabad, kreatív fejlődése) terjednek. Természetesen az összes szocializmusváltozatnak legmerészebbje, a marxizmus könnyedén áthidalta ezt a problémát egy materialista megoldással, amelyben a termelési mód megváltoztatása – mely a proletariátus győzelmének köszönhető – egyben az el nem idegenedett alkotóerő humanista kiteljesedésének megteremtését is jelenti. Ez azonban a szocializmusnak csak az egyik változata, annak ellenére, hogy filozófiai jelentősége és követőinek hagyományos meggyőződése átfogó rendszernek tartja, melynek – úgymond – mindenre van válasza. A kérdések azonban továbbra is megmaradnak, s a többi szocializmus is megadta a maga válaszait. A szocializmus vajon egy osztály győzelme vagy inkább egy eszméé? Egy általános politikai és intellektuális hagyomány beteljesülése vagy pedig ennek a szélesebb tradíciónak a megszakadása? Tudomány vagy erkölcstan? Forradalmi vagy evolúciós? Centralista vagy libertariánus? Ezek és ehhez hasonló kérdések régóta a különböző szocialista hagyományok és a változatos szocialista érvek anyagául szolgálnak.

Az alapok – megegyezések és eltérések

Ha szemügyre veszünk néhány érvet, azt láthatjuk, hogy a korábbi meghatározások lehetséges kiindulópontul szolgálnak. Arra utalnak, hogy a szocialisták érdekeltek bizonyos társadalmi célok megvalósításában (mint például az egyenlőség és a közösség), valamint, hogy a termelési eszközök ellenőrzését ezen célok megvalósítása érdekében döntő jelentőségűnek tekintik. Ezeknek a nézeteknek közös kiindulópontja, mely egyben az eltérés és az elválás kiindulópontja is volt, a kapitalizmus által megteremtett társadalmi és gazdasági rendszer szocialista kritikája. Ezt a rendszert általában piaci társadalomnak, polgári társadalomnak, liberalizmusnak vagy individualizmusnak nevezik. Bármilyen fogalmat használnak is, olyan társadalmat akarnak leírni vele, melynek alapegységeit az önérdeket hajszoló, versengő, szerződő individuumok képezik, melyben a hagyományos társadalmi kötelékek eltűntek, megvalósult az etikai kötöttségektől mentes, autonóm gazdasági élet, és melyben nincsenek általános társadalmi célok, csak olyanok, melyek az önérdek racionális érvényesítéséből fakadnak. Ennek az individualizmusnak hiteles rajzát Dickens vázolta a *Nehéz idők* híres soraiban:

„A Gradgrind-féle filozófiának alapelve volt, hogy mindenért fizetni kell. Senki semmilyen körülmények között nem adott senkinek semmit, és nem is segített senkinek, csak ha vásárolt. A hálát eltörölték, és az ebből származó erények is megszűntek. Az emberiség létének minden centimétere – a születéstől a halálig – a pultnál folytatott alkuvá vált. És ha nem jutottunk is a mennybe így, nem számított, hiszen az nem politikai-gazdasági helyszín, s nincs is benne üzlet."

Az effajta individualizmussal fordultak hagyományosan szembe a szocialisták. Igaz, hogy a „szocializmus" mint az emberi társadalmiasulás szinonimája ezzel a versengő individualizmussal folytatott vitában fejlődött ki. Az individualizmus politikai gazdaságtanát azért támadják, mert gazdagságot ad a keveseknek, nyomort a többségnek.

Így az individualizmus elítélése együtt jár a két alapvető szocialista pozícióval: bizonyos értékek előtérbe állításával és annak hangoztatásával, hogy ezen értékeket azért ellenzik, mert a termelési eszközöket egy osztály kisajátította. A szocialista eszmék tehát a kapitalizmus és annak individuális filozófiája elleni küzdelemben kovácsolódtak ki. Az új szocializmus és a régi individualizmus közötti különbséget érdekes összehasonlításban ábrázolta Sidney Webb: *Socialism in England* (1890) című művében *(1. táblázat)*.

Az individualizmus, a „szabad" kapitalizmus ideológiája elleni támadás jelentette a közös alapot a szocialista érvek számára. Az individualizmus volt az az ideológia külszín, mely elfedte a kapitalista kizsákmányolás valódi természetét. Versengő, önös értékei kudarcra ítélték az emberi együttműködést és testvériséget. Megakadályozta az individuális személyiség kibontakozását és lerombolta a valós közösség lehetőségét. Felmagasztalta az egyéni mohóságot és nem vett tudomást a közösségi szükségletekről. Ennek a bírálatnak a fogalmai az egész szocialista irodalomban egységesek, bár megjelenítésük különböző lehet. Mindenesetre ez megmutatja, hogy mi *nem* a szocializmus, és mi ellen lép fel. Tehát a szocializmus nem kapitalizmus (legalábbis korlátozatlan formában) és elveti az individualizmust (nem tévesztendő össze, természetesen, az egyéniség elvetésével). Ez azonban negatív azonosítás marad, és elfedi, erről a közös alapról vajon milyen mértékben nőttek ki a szocialista nézeteknek eltérő és gyakorta szembenálló formái. Meglehet, a szocialisták mind kapitalizmusellenesek bizonyos értelemben, de nem szükségszerűen azonos szempontok alapján; és lehet, hogy mindanynyian a szocializmus hívei, de megint csak különböző okokból és különböző fajta szocializmusoknak.

Ez már a legelemibb szinten is így van. Például, nyilvánvalóan ez lehetett az oka, hogy néhány szocialista, amikor támadta a kapitalizmust, akkor valójában magát a modernizációs folyamatot ítélte el; mások viszont rajongtak a modernizálókért, és azért támadták a kapitalizmust, mert e tekintetben nem volt elég hatékony. Így a korai

1. táblázat. Az új szocializmus és a régi individualizmus közötti különbség

Individualista radikalizmus 1870–1874	Szocialista radikalizmus 1889
„Az a legjobb kormány, mely a legkevésbé kormányoz."	„Az a legjobb kormány, mely a legbiztonságosabban és a legsikeresebben tud igazgatni."
Következtetés: Ha ki tudod tapintani egy vállalkozó „gyenge pontját", használd ki.	*Következtetés:* Ahol a közösség kollektív szervezete meg tud lenni egy szállító vagy „vállalkozó" nélkül, tegye meg!
„A lehető legnagyobb szabadságot kell biztosítani az iparban az egyéni vállalkozásoknak."	„Ahol csak lehetőség van rá, a köz javára széles körű közszolgáltatást kell szervezni és ellenőrizni."
Következtetés: Egy profitábilis monopóliumot akkor hasznosítasz legjobban társadalmilag, ha átadod egy szerencsés egyénnek, hogy gazdagodjon meg belőle.	*Következtetés:* Minden iparágat, mely tisztességes jövedelemnél nagyobb összeget fizet az igazgatósági tagoknak, „önkormányzati tulajdonba kell venni", „államosítani kell" vagy speciálisan megadóztatni.
„A nyílt verseny és a törvényi szabályozás teljes hiánya biztosítja a leginkább egy egészséges ipari közösség kialakulását."	„Csak a törvényi szabályozás fokozatos megerősítése akadályozhatja meg, hogy a legkegyetlenebb versenytársak ki ne szorítsák legjobb vetélytársaikat."
Következtetés: John Bright véleménye, hogy a hamisításnak a versengés egy formája: Mr. Auberon Herbert „individualizmusa".	*Következtetés:* „A modern államférfiak válasza az, hogy a béklyóktól megszabadított individuális verseny nem az az alapelv, melyre rábízhatjuk az ipar szabályozását." (Mr. John Morley: *Life of Cobden*, 1. k. XIII. fejezet, 298.)
„Az »egyenlő esélyek« vágyott végcélját azonnal el lehet érni, ha megengedjük, minden személy teljes mértékben birtokolhassa a tulajdonába kerülő vagyont."	„A politikai gazdaságtan kétséget kizáróan igazolja, hogy »az egyenlő esélyek« közelítőleges megvalósulása teljesen lehetetlen mindaddig, amíg teljes magántulajdonban lehet a föld és más gazdasági monopóliumok."
Következtetés: A „Szabadság és tulajdon védelmére alakult liga" politikája.	*Következtetés:* A föld és más gazdasági monopóliumok „államosításának" vagy „helyhatósági tulajdonbavételének" politikája.
„A lehető legjobb szociális állam akkor jön létre, ha minden egyes ember az általa vélt legalkalmasabb módon biztosítja saját érdekeit."	„A társadalom egészsége független, fölötte áll az egyén érdekeinek, és tudatosan kell megvalósítani mint önmagában való célt."
Következtetés: „Magánbűnök, közjó."	*Következtetés:* A szociológia tudományának és a politika művészetének tanulmányozása.

Forrás: Sidney Webb: *Socialism in England*, 1890.

szocialisták, például Fourier megtámadhatták az új kapitalista „civilizációt" atomizáló hatásáért és a természetes szenvedélyek megrontásáért, és megpróbálhattak egy sokkal organikusabb közösséget a helyébe állítani, míg másokat, például Saint-Simont izgalommal töltötték el az új „indusztrializmus" perspektívái, és minden igyekezetükkel megpróbálták e lehetőségeket kiteljesíteni azáltal,

hogy felszámolták az individualista kötöttségeket. A kapitalizmus bírálata során a szocialisták egyszerre tekintettek előre és hátra is, egy elvesztett múltra és egy új jövőre. Ez arra utal, hogy a szocializmus kétértelműbben viszonyult a bírált korszakhoz. Egyfelől a szocializmus a felvilágosodás teremtménye, e korszak szellemének kifejeződése volt. Másfelől viszont szemben állt a korszakkal, és romantikusan tiltakozott az új társadalom ellen. Ez a kettősség nyilvánvaló Marxnál, akinek korai (és folytatólagos) koncepciója az el nem idegenedett, „teljes" emberről párhuzamosan van jelen a kapitalizmusban (mely arra ítéltetett, hogy megteremtse a szocializmus körülményeit) kéznél lévő modernizáció könyörtelen folyamatának koncepciójával. Az a tény, hogy a szocializmust a kreatív, el nem idegenedett ember „megteremtése" feltételének tekintették, azt is jelenthette számukra, hogy segítségével feloldhatják e kettősséget, de az is lehet, hogy csak még jobban kiemelte számukra az ellentmondást. Egy biztos: a Marx, Proudhon és Bakunyin közötti korai viták a bírált korszakhoz való eltérő megközelítésen alapultak, és vitáikat később azért folytatták, hogy a szocialista gondolatnak eltérő irányokat adjanak. Nem szabad azt gondolnunk, hogy az ilyen kérdéseket már megválaszolták: a szocialisták továbbra is elutasítják a modernitás „logikáját" egyfelől, miközben a legváratlanabb helyzetekben a modernitás szószólóiként léptek fel.

A szocializmus státusának és orientációjának ezen problémája mindig is kézzelfogható volt a liberalizmussal való viszonyában. El kell-e utasítani a liberalizmust mint a kapitalizmus ideológiai teremtményét (ahogy az „individualizmus" elítélése sugallta), vagy a felvilágosodás liberális hagyományát be kell-e építeni, majd kiteljesíteni a szocializmusban? E kérdés mögött ott lapult egy másik: vajon a szocializmus szakítást jelent-e a fennálló társadalommal vagy annak továbbfejlesztésével? A szocializmus negatív konszenzusa, a kapitalista individualizmus elleni támadása könnyedén meg tudta akadályozni, hogy ezekbe a kérdésekbe közvetlenül belemerüljenek. Elegendő volt a

liberalizmus ideológiai jellegzetességeire és általános nézeteinek osztálykötöttségeire rávilágítani. Amikor a szocialisták a „bérrabszolgaság" nyelvén beszéltek, akkor a liberalizmust akarták szembesíteni legünnepeltebb emancipatórikus vívmányának ürességével. Ez persze nem oldotta meg a szocializmusnak, a domináns liberális hagyományhoz való saját viszonyát körülvevő kétértelműséget. Egy vélemény szerint a szocializmus kívül állt a polgári társadalom egész építményén, saját elkülönült és önálló proletár kultúrájában, felfegyverkezve saját proletár tudományával, s arra az időre készült, amikor majd megdöntik a polgári rendet, és létrejön az új társadalom. A kontinuitás helyett globális ellenzékiség, globális szakítás és végső felsőbbrendűség volt jelen.

Egy másik vélemény szerint azonban a szocializmusnak az a feladata, hogy kiterjessze és beteljesítse a liberalizmus eszményeit, azáltal, hogy a liberális célokat osztálymeghatározottságukból egyetemes meghatározottságba alakítja át. Ha az előbbi nézet a forradalmi kommunizmus alapját adta, akkor az utóbbi a modern szociáldemokrata hagyomány központi eszménye lett. Ez a hagyomány elismerte, hogy ugyanannak a kulturális kritériumnak a része, mint a liberalizmus, s amikor a liberalizmust bírálja, akkor olyan módokon terjeszti ki, melyek beteljesítik emancipatórikus küldetését. Így azt állították, hogy a szabadságot egyenlőséggel kell táplálni, ha egyetemessé akarják tenni, és hogy ez hatókörének a magán- és a politikai szférából a társadalmi és a gazdasági szférára való kiterjesztését jelenti. „Valójában nem létezik olyan liberális koncepció, mely ne alkotná a szocialista eszmék elemeit"– írta Bernstein; Jaurès pedig kifejtette, hogy „Csak a szocializmus adhatja meg az Emberi Jogok Nyilatkozatának valódi jelentését". Eszerint egy szocialista olyan liberális volt, aki komolyan gondolta, amit gondolt, mint ahogy (egy német szocialista 1868-ból való szavaival) „A demokráciának szocialista demokráciának kell lennie, ha őszintén demokrácia akar lenni".

Érvek és kétértelműségek

A liberalizmussal kapcsolatos kétértelműség tükröződik a szocialista érvelésben, és ez a kétértelműség jelentős hatással volt a szocialista politikára is. Különösen így volt ez 1917 után, amikor a szocializmus áthelyezte gravitációs központját Nyugat-Európából, s így magától a liberális örökségtől is. Már nem lehetett arra számítani, hogy a szocializmus a liberalizmus kulturális alapján épül, vagy hogy a szocializmus alapjában véve szabad és demokratikus lesz. A II. Internacionáléban tevékenykedő marxisták még így gondolták, de ezt a meggyőződést már nem lehetett fenntartani a bolsevik forradalom után, amikor szükségessé vált a liberális tradíció elutasítása, illetve bizonygatni kellett a szocializmusnak a liberális hagyománnyal való kapcsolatát. A fasizmus élménye a helyzetet még nyomasztóbbá tette, mivel a szocialistáknak szembe kellett nézniük azzal a problémával, hogy vajon közösséget vállaljanak-e a „burzsoá" demokráciával valami nyilvánvalóan rosszabb küszöbén. Ezek a tapasztalatok rámutattak, hogy a 20. században az általános szocialista álláspontot milyen sokféle feszültség jellemezte, olyan feszültségek, melyek eltérő szocialista hagyományokat tápláltak.

Másképpen fogalmazva, világos, hogy a szocialista eszmék a történelemben sokféleképpen fogalmazódtak meg, s közülük néhány legalábbis egymástól egészen eltérő fajta szocializmust képviselt. Például, a libertariánus szocializmus mindig szemben állt a szervezeti szocializmussal. Az előbbi az egyéniség felszabadításáról beszél, mely az osztály és állam elnyomó struktúráinak eltávolítása nyomán következne be, s általában a kisközösségek önirányításában gondolkodik. A szabadság és spontaneitás nyelvezetét vonultatja fel célja megfogalmazásában. Ezzel szemben a szervezeti szocializmus kevésbé koncentrál a kapitalizmus szabadságnélküliségére, mint az összevisszaságra. A kapitalista verseny pazarlónak és irányítatlannak tartott káosza helyébe a szocialista tervezést és hatékonyságot állítja. A legtisztább korai példával az effajta szocializmusra Saint-Simon munkái szolgálnak, azt hirdetik, hogy az új ipari társadalomnak új szervezeti rendszerre van szüksége, mely képes az ésszerű tervezésre. Nevezetesen ez azt jelentette, hogy a „politika" helyébe a „közigazgatás" formái lépnek, melyeket a legfontosabb termelői csoportok irányítanak, s „hogy olyan általános szervezeti rendszert hozzanak létre, mely a nagy közös ipari cél megvalósításáért dolgozik".

Adva volt tehát a tervezésnek mint tudományos racionalitásnak a képviselése, mely ugyanakkor nem volt állami és centralista. Valóban, az nyíltan elutasította a politikai centralizmust, támogatta viszont a termelői önirányítás különböző formáit mint megfelelő szervezeti modellt (ezzel lehetőséget adott Durkheimnek, hogy Saint-Simon nézeteit saját, munkásszocialista nézetei számára kisajátítsa, s hogy általában az anarchizmust a szocializmushoz kapcsolja a termelői demokrácia összekötő szála révén). Általánosságban azonban a szervezeti szocializmus eszköznek tekintette az államot és a központi tervezést, és elutasította azokat a szocialista irányzatokat, melyek decentralizációt és termelői ellenőrzést képviseltek. Ez a reformista hagyományokra, például a fabiánizmusra a maga kollektivizmusával, mely „az egész népet az államban akarja összegyűjteni", ahogyan Shaw mondta, igaz is volt, és igaz volt a Kelet-Európában hatalmon lévő kommunista rendszerekre is. Ez az oka annak, hogy a libertariánus, önigazgató szocializmus miért kellett olyan hosszú ideig az akár a főáramlatot jelentő szociáldemokrácia, akár a meghatározó kommunista tradíciók képviselte szocializmus kínálta definíciókon kívül működnie.

A szocializmus mint ésszerűség mindig is sok szocialista vitát gerjesztett. Ebben az esetben a kapitalizmust kevésbé vádolják igazságtalansággal és kizsákmányolással, mint puszta irracionalitása miatt, mely a gazdasági élet működésének jellemzője. Valóban, a kapitalizmus igazságtalanságait, azt, hogy csak keveseknek biztosít gazdagságot, sokaknak viszont nyomorúságot, gyakorta tekintették azon tulajdonsága következményének, hogy képtelen ra-

cionálisan megszervezni a gazdasági és társadalmi életet. H. G. Wells a *New Worlds for Old* (Új világ a régi helyén) című művében leírta, hogyan akar a szocialista

> egy teljes szervezetet létrehozni a kollektív jelentőségű emberi célok megvalósítása érdekében. Azt állítja – hogy csak vaktában említsünk néhány példát –, hogy az a mód, ahogyan a szükséges dolgok nagy részét előállítjuk, ahogyan megszerezzük és elosztjuk az élelmet, ahogyan az üzleti ügyeinket intézzük, ahogyan gyermekeket nemzünk és neve-lünk, ahogyan hagyjuk, hogy a betegségek megtámadjanak és elterjedjenek, kaotikus és szabályozatlan, és olyan rossz, hogy az egyik oldalon óriási nehézségek, a másik oldalon hatalmas pazarlás mutatkozik, itt fölösleg és degenerálódás, ott ínség és halál. Azt állítja, hogy ezeknek a kollektív céloknak az elérése érdekében, az egyetemes szükségletek kielégítése során az emberiség úgy cselekszik, mint a csőcselék, pedig egy hadsereg szervezettségére volna szükség. A rendezetlen egyéni erőfeszítések és ahelyett, hogy mindenki azt csinálja, ami neki tetszik, a szocialista szervezett erőfeszítést és tervet akar.

Ezen érvelés a szocializmusban nem egy kizsákmányolt osztály győzelmét látta, hanem az ész diadalát. A verseny pazarló és kaotikus volt, és megakadályozta a társadalmat abban, hogy megoldja kollektív problémáit.

Ez kezdettől alapvető szocialista gondolat. A szocializmust egyértelműen a felvilágosodás hagyományában helyezi el, és úgy mutatja be, mint e hagyomány legteljesebb mai megtestesülését. A szocializmust továbbá nem egy osztály célkitűzéseként, hanem a racionális emberiség általános céljaként mutatja be. Ez a távlat tette a szocializmust vonzóvá azon csoportok tagjai számára (értelmiségiek, tudósok stb.), akik hivatásuk miatt érdeklődtek e célok iránt. Segít megértenünk, például azt is, miért vonzott oly sokakat az 1930-as években a szovjet tervgazdaság, amikor összehasonlították a kapitalista verseny és rendezetlenség következményeivel a többi országban. Az a tény, hogy a Szovjetunióban „nem létezett munkanélküliség", könnyedén, talán túl könnyedén is a szocialista ésszerűség felsőbbségének tűnhetett egy irracionális világban, amikor azt példázta, mi minden válhatna valóra, ha a kapitalista versenyt a szocialista tervezés váltaná fel. Ugyanakkor jól illusztrálta, hogyan válik a szocialista ésszerűség az ész erőltetett uralmává, akár egy magasabb rendű tudattal megáldott leninista párt, akár Beatrice Webb „szerény szakemberelitjének" kezében (hogy Webbék beleszerettek a Szovjetunióba, azt elsősorban nem személyes hóbortnak, hanem inkább annak példájának kell tekintenünk, hogy a társadalmi fegyelem és racionális rend szocializmusa mennyire vonzó tudott lenni). A szocialista ésszerűségnek szüksége volt oltalmazókra, mint ahogy szüksége volt az „irracionális" elemek visszaszorítására.

Természetesen a szocializmust *egyszerre* tekinthetjük egy osztály *és* a racionális emberiség általános célkitűzésének. Ahelyett, hogy a szocializmus egyenlő racionalizmus rendszerének megteremtését gyógyírnak tekintjük a kizsákmányolt osztály szenvedéseire, annak az osztálynak a győzelme gyógyírnak tekinthető az egész emberiségnek mint olyannak a szenvedéseire. A fenti tételben való hit könnyen oda vezethet, hogy a világon a legfontosabbnak ennek az osztálynak a győzelmét tartjuk, melynek mindent alá kell rendelnünk, hiszen nem kevesebbről van szó, mint magának az emberiségnek a jövőjéről. A legtöbb szocialista osztálykategóriákkal dolgozott koncepciója kimunkálása során, legalábbis abban az értelemben, hogy a kapitalizmust osztálykizsákmányoló rendszernek ábrázolta, a szocializmust pedig olyan eszköznek, melyben ez a kizsákmányolás megszűnik vagy legalábbis ellenőrzés alá kerül; ám eltért a tekintetben, hogy vajon a szocializmus milyen mértékben vethető alá az osztályelemzésnek és az osztálycselekvésnek. Ha a szocializmusban lényeges az osztályok szerepe, nem lényegesek-e éppen ennyire az egyének? Ha az osztályhatalom a fontos, nem lényeges-e ugyanennyire a társadalmi igazságosság? Ha viszont az osztálykizsákmányolásról szól, vajon nem szól-e éppen annyira a kizsákmányolás többi formájáról? Ha egy osztály mozgalma, vajon nem a nép mozgalma is?

Az ilyen kérdések eltérő szocialista pozíciókat jelölnek ki. A múltban a marxizmus szolgált alapul egy sor kérdéshez, hangsúlyozva a termelési mód központi szerepét és annak osztályjellegét, amely döntően formálja a társadalmat. E pozíciónak híres megfogalmazását adja Marx *A politikai gazdaságtan bírálata* című művéhez írt előszavában (1895):

> „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza."*

E gondolatmenet fogalmai az évek során sok szocialista érvhez szolgáltattak anyagot. A szövegmagyarázatot kiterjedt vitáival és kusza prédikációval mára már bizonyos ódon légkör övezi, de a fentiek a szocializmus elmélettörténetének megértése szempontjából rendkívül lényegesek.

E viták némelyike az „amit Marx valóban akart"-típusú volt, s mindenekelőtt a „feltétel" és a „determinál" fogalmakról folytak viták; vajon Marx determinista és a társadalmi törvények szálláscsinálója volt-e vagy sem. Természetesen sok marxista így olvasta őt, de ez nem kizárólag Marx hibája. Más szocialisták hasonlóképpen elutasították Marxból azt, amit ők determinizmusnak véltek, miközben elfogadták a termelési mód központi jelentőségű eszméjét. Hagyományosan a marxisták többé-kevésbé mereven ragaszkodtak a társadalmi alap és felépítmény modeljéhez mint a társadalomelemzés univerzális eszközéhez, ugyanakkor más szocialisták nagyobb önállóságot tulajdonítottak a „felépítmény" elemeinek (például a politikának és az államnak), és a szocialista célok érdekében ebben a térben akartak mozogni. Marx megfogalmazása azonban feltárja elemzésének lényegi osztályjellegét, illetve más szocialista megközelítések elutasítását. Marx alapegységei nem az egyének, hanem az osztályok, és az individuumoknak csak annyiban van társadalmi jelentősége, amennyiben egy osztály tagjai, és minden szempontból társadalmilag determinált lények. A marxizmus számára ez felvetette a szocialista tudatosság létrejöttének és a társadalmi változások folyamatának kérdését; más szocialistáknak viszont mindez az individuális emberi lény fogalmának elfogadhatatlan leértékelését jelentette.

Ez az alapvető különbség tükröződött vissza Marx társadalmi termelési elméletének más vonatkozásaiban is. Minden olyan szocializmusfelfogás elutasítását jelentette, mely megfogalmazta a vágyott célokat és értékeket, majd a megvalósításukhoz szükséges eszközök megteremtését. Az ilyen megközelítésnek egyszerűen nem volt értelme a társadalmi determinizmus termelési elméletének viszonyai között. Utópikus, idealista és tudománytalan volt. Ugyancsak szemben álltak Marx produkcionizmusával a társadalmi elosztás azon szocialista változatai, melyek a társadalmi javakat az „igazságosság" vagy „egyenlőség" fogalmai alapján akarták elosztani; ez ugyanis az igények és szolgáltatások olyan, eredendően individualista megközelítése volt, mely elhomályosította a társadalmi elosztás valódi meghatározóját, nevezetesen a termelési mód osztályjellegét. Így Karl Kautsky megmagyarázta, hogyan haladta meg a korai szocializmusinterpretációt, mely elsődlegesen az elosztás elveivel foglalkozott, egy olyan szocializmusfelfogás, mely felismerte, hogy „egy közösségben a termékek elosztását ... az uralkodó termelési rendszer határozza meg". Néhány szocialista és a szocializmust bírálók legtöbbje tekinthette a szocializmust to-

* MEM, 13. kötet, 6.

vábbra is az elosztás elméletének, de az lényegileg termeléselmélet volt. Ez tette lehetővé Sztálin számára, hogy elvesse a fogyasztás egyenlőségének eszméjét mint „reakciós, kispolgári abszurditást, mely valami primitív aszkéta szektához méltó”.

Az ilyen elutasítás mögött ott áll a tudományos szocializmus egész súlyával. Arra figyelmeztet, a szocializmus milyen sokszor mutatta a világnak tudományos doktrinér története során – pedig nem ez volt az egyetlen oldala: A társadalmi erkölcstanként fellépő szocializmus együtt élt – nem mindig békességben – a társadalomtudományként létező szocializmussal. Marx azért különböztette meg egymástól a „tudományos” és az „utópikus” szocializmust, mert ez utóbbit el akarta temetni, és e történelmi temetést később széles körben el is fogadták; s mindezt annak ellenére, hogy a Saint-Simonhoz hasonló „utópisták” bátran tekinthetők lényegileg társadalomtudósoknak, míg a „tudományos” Marx, legalább egy szempontból, igazi utópistának tűnik. A tudományos szocialisták a szocializmust mint társadalomtudományt ábrázolták, mely képes magyarázatot adni a társadalmi struktúra meghatározó erőiről és a társadalmi változás mozgatóiról. A szocializmust *alapjaiban* tudományosnak látták, felvértezve a történettudománnyal – mely a termelési mód meghatározó szerepét feltárja a történelmi változásokban –, társadalomtudománnyal, mely feltárja a jelenkori társadalom osztályalapjait, és a gazdaságtudománnyal, mely azonosítja a kapitalista kizsákmányolás folyamatait. A tudományos szocialista azt állította magáról, hogy birtokában van a társadalomelemzés átfogó és önálló módszere, mely egy sor igazságot ismert fel. Mind a módszert, mind az igazságokat eltökélten védelmezték, mert azok képezték a szocializmus megkülönböztetett státusát. Azt, hogy megkülönböztessék a tudományos igazságot az etikailag kívánatostól, és hogy bizonyos figyelmet szenteljenek az utóbbinak, a többi szocialistára hagyták.

A tudományos igazságnak megvan az a szokása is, hogy történetileg elkerülhetetlenné válik. A múltban sok

...lista nézetet az a kényelmes tudat tartott fenn, hogy ...elem az ő oldalán áll. Ez igaz a reformista ...sokra, akik a kollektivizmus könyörtelen, történelmi ...menetelésére mutattak rá, akárcsak a forradalmi ...tákra, akik magabiztosan várták azt a történelmi ...tot, amikor a kapitalizmus végre összeomlik, és a ...riátus ünnepélyesen életbe lépteti a szocializmust. ...*tőké*ben leírta azt a folyamatot, mely majd beve... nagy történelmi csúcspontot:

„...gyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőke...másoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamat... összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyo...or, nő az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmá...olás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés ...melési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, ...yesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. ...tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési mód..., mely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök ...tralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér ..., amely már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétre...sztik. Üt a tőkés magántulajdon órája. A kisajátítókat ...sajátítják.”*

...löttünk áll egy történelmi dráma, melynek forgató...ét már megírták, melyben a proletariátusnak a meg...ó történelmi pillanatban előírt szerepét el kell játsza... A régről ismert kép elevenedik meg előttünk, amint a ...listák a kapitalizmus végső és döntő válságára vár..., amikor majd a proletariátus beteljesíti történelmi ...tát. S ez hosszú és terméketlen várakozásnak bizo...

...ersze, nem mindegyik szocialista érvelés volt ilyen tí.... Sok szocialista tagadta, hogy a szocializmusban bár... történetileg szükségszerű volna, hiszen nyilván más ...áció is a kapitalizmus helyébe léphet, ha a kapitaliz... összeomlana. Ugyanígy az sem biztos, hogy a mun...

* MEM, 23. kötet, 713.

kásosztály majd a megírt szerepet játssza el. Lehet, hogy a szocializmus történelmileg szükségszerű volt, de ez ön-magában még nem tette kívánatossá. Így tehát néhány szocialista elutasította a történelmileg szükségszerűt a cselekvés kedvéért: lett légyen ez lázadó cselekvés, mely keresztülhúz minden tetszetős elméletet a történelmi fel-tételek érettségéről vagy az erők egyensúlyáról, illetve olyan egyszerűbb cselekvési forma, mely egy önként vá-lasztott ideál megvalósítására irányult. Amikor R. H. Tawney arra buzdította az embereket, hogy „válasszák az egyenlőséget", akkor tulajdonképpen arra szólította fel őket, hogy csináljanak történelmet, s ne csak egyszerűen válaszoljanak a történelem meglévő problémáira.

Értékek és pluralitás

Azoknak a szocialistáknak a köreiben, akik az értékeket komolyan vették, általános volt az egyetértés, hogy az egyenlőséget a szocializmus alapértékének kell tekinteni, sőt, talán *a* szocialista alapértéknek. A szocializmus első-sorban a társadalmi struktúra vizsgálatával foglalkozott, és megpróbálta felváltani a piaci kapitalizmus igazságta-lan társadalmi struktúráját az egyenlőség struktúrájával. Lényegileg ez az egyenlőségnek mint erkölcsi értéknek az elfogadását jelenti; tudniillik, ha leleplezzük a meglévő egyenlőtlenségeket, akkor meg kell teremtenünk az egyenlőséget is (méghozzá erkölcsi értelemben, mely az egyenlőtlenség erődítményeinek a szabadság, a vállalkozá-sok, a szociális vívmányok stb. különböző területein ál-ellent). A szocialisták sokféleképpen kötelezték el magu-kat az egyenlőség mellett, abból kiindulva, hogy minden egyes ember egyformán értékes, és egalitariánus javasla-taikat ennek az alapelvnek kiterjesztése és alkalmazá-érdekében terjesztették elő. Tawney *Equality* című mű-kája az egyik legerőteljesebb és legmeggyőzőbb példája en-nek, de még így is arra emlékeztet bennünket, hogy nem könnyű levonni azt a következtetést, miszerint a szoci-

lapvetően az egyenlőségről szól (ahogy ezt például Crosland állította a *The Future of Socialism* cí-vében). Ez részben annak következménye, hogy a sták nem értenek egyet abban, hogy mit is értünk lőség melletti elkötelezettségen: vannak harcias iánusok, aki egyetlen és abszolút értéknek az őséget tekintik („Ne legyen más különbség az em-között, mint az életkor és a nem" – írja Babeuf a *kiáltvány*ban), és vannak szelíd egalitariánusok, különbséget tesznek az azonos és egyenlő bánásmód és akik az igazolhatatlan egyenlőtlenségek felszá-tekintik feladatuknak.

nem ez az egyetlen nehézség, ha az egyenlőséget a lizmus legfőbb értékének akarjuk tekinteni. Továb-ság például, hogy a szocializmus nem egyetlen ér-támogat, hanem sokat, s ebből a sokféleségből elté-cialista pozíciók kovácsolódnak ki. A szocialisták l magukévá tették az egyenlőség elvét, de mellé ál-ták a szabadságelvet is, nem akarván ez utóbbit a li-izmusnak átengedni. Néhány szocialista tévesen ki-a „szocialista" szabadság fogalmát, melynek sem-ce annak „burzsoá" változatához (ugyanúgy, ahogy ták a szocialista „demokráciát" is, melynek semmi burzsoá parlamentalizmushoz), más szocialisták egyenlőek és szabadok akartak lenni, ezért az lőség mellett kifejtett érveik nemcsak követelik, ha-megpróbálták megerősíteni és kiterjeszteni az egyen-Létezik olyan szocialista érvelés, melyben az lőség a szabadság *érdekében*, azzal párhuzamosan ahogyan a cselekvés szabadsága és a választás sága egyre több emberre terjed ki. Clement Attlee „A szocializmus célja az, hogy nagyobb szabadsá-sítson az egyénnek". Nem ez az egyetlen olyan melyben az egyenlőség közreműködő szocialista k tűnik a szocialista érvelésben más értékeket lva. Első látásra az egyenlőség tűnik a legfontosabb sta értéknek, de közelebbről megvizsgálva (például ynál) gyakorta az derül ki, hogy valójában a testvé-

riséget, a bajtársiasságot, a közösségiséget, az állampolgá-ri létet stb. tekintik alapvető értéknek, s az egyenlőség csak ezek megvalósítását szolgálja.

Mindez viszont a szocializmus végső céljainak kiterjedéséről és természetéről árul el egy további dolgot. A szocializmus végső céljai a prózaiaktól a transzcendensekig terjednek. A szocializmus támogatta a szociális vívmányokat és a biztonságot, és azt állította, hogy felszámolja a kapitalizmus előidézte szegénységet és a munkanélküliséget. Ha most azt vetik a szemünkre, hogy ez nem „szocializmus", akkor csak annyi a válasz, hogy sok szocialista szerint éppen ebben áll a szocializmus lényege. Más szocialisták túlmennek ezeken a jóléti célokon, és azt állítják, hogy az ilyen típusú célok megvalósulása jelentős hatással lesz majd a társadalmi életre, mivel például nagyobb „átláthatóságot" eredményeznek (ahogy Aneurin Bevan fogalmazott egyszer), illetve fokozzák az együttműködést, a közösségiességet és a testvériség érzését. A szocialista célok azonban ezzel nem merülnek ki. Lehetséges akár (amint azt Owen tette) az emberi természetben be- következő változást is megjósolni a társadalmi környezetben végbement változás eredményeként. A legnagyratörőbb szocialisták, például Marx szerint a szocializmus nem kevesebbet ad, mint a humanizált lét visszanyerését, az emberi egység és szubjektivitás feléledését, mely a társadalmilag meghatározott elidegenedés felszámolásának következménye lesz. „A tökéletes egység ábrándjában", ahogy Kolakowski utal rá, a politikai és a civil társadalom, a közösségi ember és az egyén, a társadalmi és a magánélet újra egyesül. A szocializmus történetének egyik legnagyobb iróniája, hogy a 20. században valóban tanúi lehettünk ilyen egybeolvadásnak, és az valóban Marxra hivatkozva történt, de nem olyan formában, melyben Marx felismerhette volna a független kreativitás emancipatórikus birodalmát. Hogy az álom táplálta-e a rémálmot, az más kérdés, melynek megvan a maga története.

Mindebből egyértelműen következik, hogy a szocialista hagyományhoz hasonlóan nem létezik egységes szoci-

rendszer sem. Ráadásul nem pusztán a szocialis- pluralitása figyelhető meg, hanem a közöttük feszültségek, ellentmondások, sőt konfliktusok táblázat megpróbálja vázlatosan megmutatni, mi- mákat öltött a szocialista érvrendszer.

…tat. A szocialista érvek típusai

doktrína	értékek
történelem	cselekvés
determinizmus	voluntarizmus
forradalom	reform
termelés	elosztás
racionalizmus	moralizmus
centralizmus	decentralizmus
osztály	egyén
egyenlőség	szabadság
állam	közösség
modernizáció	restauráció
jólét	teljesség
rend	önigazgatás
bürokrácia	demokrácia

…súlyoznunk kell, hogy a táblázat listája csak il- …ni kívánja a szocialista érvek néhány területét és …ségeit. Nem teljes, s szinte minden pontján más fo- …t is alkalmazhattunk volna. A fogalompárok sem …ellentétpárok lenni, hiszen az gyakorta csak …ly vagy megközelítés kérdése. Ráadásul a valós …ista pozíciók általában különböző megközelítéseket …ék és jelenthetnek, például doktrínát *és* értékeket, …lizmust *és* moralizmust, egyenlőséget *és* szabadsá- …különbségek mégis fontosak, már csak azért is, …különböző szocialista hagyományok épültek rájuk. …mányos, doktrinér szocializmusnak más az alapja, …z etikai szocializmusnak. A történelemben imma- …létező szocializmus nem azonos azzal a szocializ- …l, mely az emberi energiára és akaratra épít. Az ál- …tal, felülről kiépített szocializmus eltér attól, mely

alulról, a közösségből indulva fejlődik ki. A rendre, terv-zésre és bürokráciára alapozott szervezeti szocializmu más, mint a közvetlen demokrácia és önigazgat libertariánus szocializmusa. A fejlődésből és meggyőzé-ből kibontakozó reformista szocializmus alapja különb-zik a forradalmi szocializmusétól, mely a szakításon és transzcendencián alapul. Annak a szocializmusnak, me nagyobb biztonságot, nagyobb fokú egyenlőséget, nagyob szabadságot vagy egyszerűen csak – Orwell szavaival – n-gyobb „tisztességet" ígér, eltérnek a céljai attól a szociali-mustól, mely az emberi lét minden aspektusának telj átalakítását ígéri – és így tovább.

Önmagukban ezek a feszültségek nem alkotnak elk-lönült hagyományokat, de mégiscsak jelzik azokat a ter-leteket, ahol az eltérő szocializmusok fejlődnek. A gyako-latban, persze, a szocialista érvek a különböző helyek különböző formákat öltenek, és idővel egy-egy adott h-lyen is változnak. Az új tapasztalatok és tények kitágítj az érvelés körét vagy megváltoztatják fókuszát. Enne megfelelően „a létező szocializmus" tapasztalatai ar késztették a doktrinér szocializmust, hogy felülvizsgál nézeteit a termelőerők meghatározó szerepét illetőe A feminizmus ugyancsak új kérdéseket tesz fel a szoci-lizmusnak, mely hagyományosan a bérmunkára épü gazdaságban az osztálykizsákmányolás problémáit el-mezte, de figyelmen kívül hagyta a nemi kizsákmányol vizsgálatát a családban. A világgazdaság megváltozása, piaci liberalizmus újjászületése a 20. század végén, az os-tályok átalakuló szerkezete és a hagyományos közösség felbomlása mind-mind próbára teszi és egyben fejleszti a szocialista álláspontok repertoárját. Az érvek fejlődé és újrafogalmazása együtt jár a szocialista elméletek átal-kulásával (mint azt nem is olyan régen Marx szüntele egyszer gazdasági deterministaként, másszor forradal humanistaként való reinkarnációja igazolta). A szociali-ta álláspontok valós és megkerülhetetlen feszültségekb kovácsolódnak ki (gondoljunk például az állam és a k-zösség, a tervezés és a szabadság, az egyenlőség és az el

ritás és a megalkuvás, a szabályozók és a pia- feszültségekre), hacsak nem akarjuk magunk-ni, hogy ilyen feszültségek nincsenek, és csak ocializmus létezik. A 20. század végén azonban nagyon nehéz fenntartani. Annál is inkább, y marxi „szintézis", mely azt állította, hogy a us minden belső feszültségét feloldja, már rég a valóság nyomása alatt, akárcsak azok a rend-lyek állítólag e szintézis elméleti alapján jöttek m bizonyult sikeresebbnek Nyugaton a szociál- berendezkedés sem, mely határozottan elbi-dott.

végiggondolnánk, milyen hatással van mindez musra, illetve bármelyik típusára, egy kissé ala- meg kell vizsgálnunk, honnan is erednek ezek a eszmék, és milyen tanulsággal szolgálhatnak. tehát leginkább az következik, hogy ha köze-mügyre vesszük központi kérdéseit és feszült-pósabban feltárhatjuk a szocializmus sokféle-em a reform vagy a forradalom a módszere? Mi-ocializmus szerkezeti formája? Kik teremtik meg must? De előbb egy még fontosabb kérdésre kell gyelmet fordítanunk.

dox gondolkodói. Miközben megkérdőjelezte az
marxista irányvonal néhány döntő elemét (az
letet, a proletariátus elszegényedését, az osztály
zációját, a kapitalista összeomlást), és a felül
eredményeként reformista lépéseket javasolt, az
egész sematikus, tudományos bázisát megkérd
A marxi termelési elméletben tárgyalt alap és fel
viszonyból kiindulva Bernstein azt állította,
ideológiai és különösen az etikai tényezőknek
szerepet kell biztosítani az önálló cselekvésre,
ban". Ugyanekkor azt is kifejtette, hogy ha a
erők önmagukban nem képesek támogatni a
must, akkor a szocializmus érdekében külön
riát kell létrehozni. Más szóval, egyfajta szociali
rínát ki kell egészíteni egy másikkal. Ez jelentős
volt a modern szociáldemokrata hagyomány
ben, bár ez a fejlemény már megjelent azok poli
korlatában – az elméletiben viszont nem –, akik
gosan ítélték el a revizionizmust.

De nyilvánvaló volt azon szocialista érvek
is, melyek Németországon, a II. Internacionálé
jának hazáján kívül fogalmazódtak meg. Például
francia szocialista vezető nem volt hajlandó a ma
totális rendszernek tekinteni, és szabadon me
hagyományokból. Nevezetesen a szocializmust
tán tudományos doktrínának tekintette, hanem
riség hosszú ideje tartó, tudatos értékkeresése
sének. Így a II. Internacionálé elvi egységén belül
Kautsky is különböző szocializmusokat kép
Jaurès a szocializmust elsődlegesen az értékek
tekintette, Kautsky viszont mindenekelőtt átfogó
lomtudománynak. A brit szocializmusban Marx
sa elenyésző volt és azzal is állandóan harcb
fabiánizmus, mely nem kívánt a marxizmus
maradni, és gazdasági bérlet-elméletében a kapit
zsákmányolás olyan magyarázatát kínálta, mely
állt Marx értéktöbblet-elméletének; történelmi
pedig a társadalmi fejlődés irányáról adott képe

*bian Essays*ben így jellemzett: „a társa-
ellenállhatatlan sodrása"), mely leg-
a kollektivista reform politikájának
Az első fabiánusok nem egyszerűen em-
mint azt gyakorta állítják, hanem maga-
(igaz, abból a fajtából, melynek nincs
támogatására). A brit szocializmus
böztető jegye a számtalan forrásból táp-
lizmus volt. Tawney szavaival ez „sze-
us" szocialista tradíció volt. Bár ez elszi-
ötti tudományos szocializmus világától,
leg primitív szegény rokon státusába
alkalmassá tette arra, hogy új alapo-
a demokratikus szocializmust. Vannak,
újra ezt a szerepet játssza a demokra-
újraformálásában a jobboldali neolibe-
sztítása után.

veszélyei

cialista nézetrendszer módszere, mely a
trína stílusára emelte az elméleteket,
következménnyel járt a szocialista politi-
példája már egy ilyen következmény
ójául szolgált, de ezen kívül még sorol-
és általános példák sokaságát. Például
us, mely 1914 előtt a Német Szociálde-
mléletmódját meghatározta, vagyis az,
italizmus kiteljesedésében mint a prole-
zerűen bekövetkező győzelmének előjá-
izonyult jó tanácsadónak a cselekvésben.
lanságot eredményezett, tehetetlenül
az események beérjenek, s ez áthágha-
eredményezett a párt forradalmi elmé-
politikai gyakorlat között. Vagy figyel-
patizánsjelenséget, különösen azt a mó-
nyugati értelmiségi meggyőzte magát ar-

ról az 1930-as években, hogy a sztálini Oroszország a szocializmus fárosza. Anélkül, hogy teljes történeti mélységében feltárnánk ezt a jelenséget, annyit el kell mondanunk, hogy annak az elvi tradíciónak az örökségét tükrözte, mely azt tanította, hogy a szocializmus azonos a magántulajdon felszámolásával és a termelési eszközök társadalmasításával, tehát a Szovjetunió „lényegileg" szocialista társadalom, melyet más szocialistáknak támogatni és védelmezni kell (még ha ez egyet jelentett is azzal, hogy elsiklottak a nyugtalanító okok fölött, vagy becsukták a szemüket). Az 1930-as években a szocialisták – akik abban a teoretikus hagyományban nőttek fel, mely a kapitalista összeomlás elkerülhetetlenségét ígérte és olyan történelmi sémát nyújtott, melyben a szocializmus volt a kapitalizmus egyetlen lehetséges követője – nem voltak felkészülve arra, hogy eligazodjanak abban a nehéz évtizedben még akkor sem, amikor elhitették magukkal (amint azt a marxizmus széles vonzereje is tanúsította), hogy egyedülállóan, mondhatni kivételesen jól felkészültek e tekintetben. Elméletükben nem volt helye a kapitalizmus feltámadásának és stabilizációjának (ezért gúnyolták ki annyira a marxisták a kapitalizmus reformereit, különösen a szociáldemokratákat); és fasizmusértelmezésükbe – miszerint a fasizmus a monopolkapitalizmus haláltusája – nem fért bele az a lehetőség, hogy a kapitalista demokráciát meg kell különböztetni és meg kell védeni valami sokkal rosszabbtól (ahelyett, hogy a fasizmust a szociáldemokraták „objektív" szociálfasizmusával boronálják össze, ahogyan a kommunista doktrína és gyakorlat tette egy időben). Az, hogy a német kommunisták visszautasították a közös fellépést Hitlerrel szemben, jól példázza azt, hogy a való életben a doktriner hagyományoknak jelentős következményei vannak a politikai cselekvésben és a nem cselekvésben.

Ha a fenti példák egyedi következményeket mutatnak, akkor felsorolhatunk olyan, általánosabb következményeket és jellemző eseteket is, melyek abból fakadnak, hogy az elméletet a tudományos (vagy áltudományos) doktrína

szintjére emelték. Alapvető, bár nem jelentéktelen mozzanat az is, hogy a tudományos szocializmusnak tudományos szocialistákra van szüksége, tehát az ortodoxia elterjedése egyben az ortodoxok megszaporodását eredményezi. A helyes elveket és megfelelő alkalmazásukat olyan központinak tekintik a szocialista célok szempontjából, hogy döntő szerep jut a doktrína közvetítőinek, akik képesek a történelmi folyamatok átlátására, és akik ezért a pártok vezetői lesznek, a párt pedig a tömegeket fogja a megfelelő irányba terelni. Kautsky kijelentette: „A tudás még ma is a tulajdonnal rendelkező osztályok kiváltsága: a proletariátus egymagában nem képes erős és élő szocializmust teremteni. Segítségre van szüksége." Később majd visszatérünk a „kívülről bevitt tudatosság" problémájához; most elég, ha felidézzük, hogy az a szocializmus, mely magát a tudományos ismeretek birtokosának tekinti, különleges hatalommal bír e tudás birtokosai felett. Olyan autoritás ez, melyet gyakran neveztek és alakítottak át hatalommá.

Van azonban egy még ennél is általánosabb és alapvetőbb jellegzetessége a Marx művein alapuló elméleti hagyománynak. Marx kidolgozta a társadalmi változások és a társadalmi struktúra hosszú távú determinánsainak úttörő elméletét, de a nevét felvevő hagyomány ezt a közvetlen politikai cselekvés tudományává bővítette. Marx osztályelméletével kapcsolatban Lichtheim jól világítja meg ezt a pontot:

> „Ez a doktrína nagyon eredeti elemzését adta a gazdaságban és a politikai rendszer társadalmi alapjaiban bekövetkező hosszú távú változásoknak. Így jelentős eszközt adott azon történészek és szociológusok kezébe, akik a 16. század óta végbement társadalmi fejlődéssel foglalkoznak, de a rövid távú politikai cselekvésben használhatatlan volt."

Nem elég, hogy nem tudta betölteni ezt a szerepet, de azok, akik ily módon akarták felhasználni, egy hosszú távú gazdasági determinációs elméletet olyan helyzetbe kényszerítettek, mely a politikát a közgazdaságtan egy

ról az 1930-as években, hogy a sztálini Oroszország a szocializmus fárosza. Anélkül, hogy teljes történeti mélységében feltárnánk ezt a jelenséget, annyit el kell mondanunk, hogy annak az elvi tradíciónak az örökségét tükrözte, mely azt tanította, hogy a szocializmus azonos a magántulajdon felszámolásával és a termelési eszközök társadalmasításával, tehát a Szovjetunió „lényegileg" szocialista társadalom, melyet más szocialistáknak támogatni és védelmezni kell (még ha ez egyet jelentett is azzal, hogy elsiklottak a nyugtalanító okok fölött, vagy becsukták a szemüket). Az 1930-as években a szocialisták – akik abban a teoretikus hagyományban nőttek fel, mely a kapitalista összeomlás elkerülhetetlenségét ígérte és olyan történelmi sémát nyújtott, melyben a szocializmus volt a kapitalizmus egyetlen lehetséges követője – nem voltak felkészülve arra, hogy eligazodjanak abban a nehéz évtizedben még akkor sem, amikor elhitették magukkal (amint azt a marxizmus széles vonzereje is tanúsította), hogy egyedülállóan, mondhatni kivételesen jól felkészültek e tekintetben. Elméletükben nem volt helye a kapitalizmus feltámadásának és stabilizációjának (ezért gúnyolták ki annyira a marxisták a kapitalizmus reformereit, különösen a szociáldemokratákat); és fasizmusértelmezésükbe – miszerint a fasizmus a monopolkapitalizmus haláltusája – nem fért bele az a lehetőség, hogy a kapitalista demokráciát meg kell különböztetni és meg kell védeni valami sokkal rosszabbtól (ahelyett, hogy a fasizmust a szociáldemokraták „objektív" szociálfasizmusával boronálják össze, ahogyan a kommunista doktrína és gyakorlat tette egy időben). Az, hogy a német kommunisták visszautasították a közös fellépést Hitlerrel szemben, jól példázza azt, hogy a való életben a doktrinér hagyományoknak jelentős következményei vannak a politikai cselekvésben és a nem cselekvésben.

Ha a fenti példák egyedi következményeket mutatnak, akkor felsorolhatunk olyan, általánosabb következményeket és jellemző eseteket is, melyek abból fakadnak, hogy az elméletet a tudományos (vagy áltudományos) doktrína

szintjére emelték. Alapvető, bár nem jelentéktelen mozzanat az is, hogy a tudományos szocializmusnak tudományos szocialistákra van szüksége, tehát az ortodoxia elterjedése egyben az ortodoxok megszaporodását eredményezi. A helyes elveket és megfelelő alkalmazásukat olyan központinak tekintik a szocialista célok szempontjából, hogy döntő szerep jut a doktrína közvetítőinek, akik képesek a történelmi folyamatok átlátására, és akik ezért a pártok vezetői lesznek, a párt pedig a tömegeket fogja a megfelelő irányba terelni. Kautsky kijelentette: „A tudás még ma is a tulajdonnal rendelkező osztályok kiváltsága: a proletariátus egymagában nem képes erős és élő szocializmust teremteni. Segítségre van szüksége." Később majd visszatérünk a „kívülről bevitt tudatosság" problémájához; most elég, ha felidézzük, hogy az a szocializmus, mely magát a tudományos ismeretek birtokosának tekinti, különleges hatalommal bír e tudás birtokosai felett. Olyan autoritás ez, melyet gyakran neveztek és alakítottak át hatalommá.

Van azonban egy még ennél is általánosabb és alapvetőbb jellegzetessége a Marx művein alapuló elméleti hagyománynak. Marx kidolgozta a társadalmi változások és a társadalmi struktúra hosszú távú determinánsainak úttörő elméletét, de a nevét felvevő hagyomány ezt a közvetlen politikai cselekvés tudományává bővítette. Marx osztályelméletével kapcsolatban Lichtheim jól világítja meg ezt a pontot:

> „Ez a doktrína nagyon eredeti elemzését adta a gazdaságban és a politikai rendszer társadalmi alapjaiban bekövetkező hosszú távú változásoknak. Így jelentős eszközt adott azon történészek és szociológusok kezébe, akik a 16. század óta végbement társadalmi fejlődéssel foglalkoznak, de a rövid távú politikai cselekvésben használhatatlan volt."

Nem elég, hogy nem tudta betölteni ezt a szerepet, de azok, akik ily módon akarták felhasználni, egy hosszú távú gazdasági determinációs elméletet olyan helyzetbe kényszerítettek, mely a politikát a közgazdaságtan egy

ágává redukálta. Az ilyen „redukcionizmus" és „ökonomizmus" mindig is jellemző tulajdonsága volt a marxista hagyománynak, legalábbis mostanáig. Életben tartotta azt is, melyet Frank Parkin ironikusan: „a múlt megjóslása marxista tudományának" nevezett.

Ez pedig újabb problémára utal. Ha a hosszú távú társadalmi változások elméletét a rövid távú politikai cselekvés kézikönyveként használták, akkor az ebből az elméletből sarjadó politikai gazdaságtan modelljét a kapitalizmus dinamikájának (és itt probléma van az eredeti megfogalmazással és az ebből következő használattal is) elemzésekor a politikai következmények doktrínájaként kezelték. Más szóval, egy olyan teóriát, mely az értékkel, a csökkenő profittal, a kapitalista koncentrációval stb. foglalkozik (s mely többé-kevésbé helytálló) az elmélet szükségszerű politikai és társadalmi következményeiről (osztályok közötti konfliktusok, öntudat, szocializmus) szóló doktrínává duzzasztották. Ez azonban helytelen és félrevezető kiterjesztés, mivel a két terület analitikailag különböző. Marx filozófiailag áthidalta e szakadékot, de empirikusan nem, és ez a híd nem bírta el a ránehezedő empirikus tények súlyát. Ha Marxot fel menthetjük is a vastörvények determinizmusának vádja alól, megközelítésében *túl sok* gazdasági determinizmus rejlik (melyet Engels a *„végső* determináns elemnek" nevezett) ahhoz, hogy más tényezők működésének is teret hagyjon. De éppen ezek a „más tényezők" léptek közbe oly sokszor, s akadályozták meg Marx politikai gazdaságtanát abban, hogy politikai konzekvenciái érvényesüljenek. Az osztálytudat különböző formákat öltött az egyes társadalmakban és az egyes társadalmak között, és integrációt, valamint ellenállást eredményezett. Az eszmék, hitek, társadalmi csoportok, államok, vallások, etnikumok, a nacionalizmus stb. „felépítménye" állandóan ellenszegült a determináló erőknek, ugyanakkor maga is jelentős determináló tényezőnek bizonyult (ez a hatása a gazdasági alapokig nyúlt vissza, mint azt Sztálin a gyakorlatban bemutatta, bár az elméletben nem). Itt tehát nem azt a kérdést kell feltennünk,

hogy az elméleti modell miért nem volt képes létrehozni a politikai célokat (a közelmúltban sok marxista fájdalmas és makacs problémája), hanem hogy felismerjük a megközelítés alapvető hibáját, mely oly sok sikertelenséget eredményezett, amikor feltételezte, hogy a kapitalizmus elméleti modellje a politikai következmények doktrínája lehet a szocializmusban. E feltételezés hibás volt, és e tény rámutatott arra, hogy a marxizmus valójában nem általános *társadalom*elmélet volt, hanem – Peter Wolsley szavaival – „politikai gazdaságtan, mely visszariadt attól, hogy szociológia legyen". Vagy politikai irányvonal, tehetnénk hozzá. Ez a magyarázata annak, hogy mind a mai napig miért adják a kapitalizmus politikai gazdaságtanának legalaposabb bírálatát a marxisták, de annak is, hogy ezek az elemzések miért válnak el olyan nyilvánvalóan bármilyen meggyőző szocializmuskoncepciótól. Marx híres kijelentését megfordítva, azt mondhatjuk, küldetésük nem az, hogy megváltoztassák a világot, hanem hogy magyarázzák.

Amikor a demokratikus szocialisták megfogalmazták a hagyományos marxizmus kritikáját, akkor ki akarták pukkasztani annak tudományos nagyravágyását. Elfogadták ugyan a termelési módnak és osztályalapjának a történelmi fejlődés és a társadalmak széles struktúrájában játszott központi szerepét, de szakítottak a teljes gazdasági determinizmussal. Mint nem adekvát szemléletet utasították el, és legalább részleges függetlenséget akartak biztosítani a politikának, az értékeknek és az eszméknek (ezeken a tereken érvényesül a demokratikus szocialista politika). Kétségbe vonták Marx elméletét az osztálypolarizáció, a munkásosztály elszegényedése és a kapitalizmus összeomlása tekintetében; megnevezték az ezekből következő gyakorlati tévedést és egyéb marxista várakozásokat.

Az egyes kritikus kérdések mélyén azonban két fő bírálati vonulat húzódik. Elsőként a hatás, melyet a marxizmus gyakorolt a marxistákra: csak szajkózzák a szövegeket, mindent merev gazdasági kategóriákra egyszerűsítenek, azt hiszik, csak ők tudják, hogyan működnek a társadalmak, a marxizmust teljes, önálló rendszernek tekin-

tik, és arrogánsan türelmetlen politikát folytatnak (különösen más, nem marxista szocialistákkal szemben, akiket lesajnálóan „idealizmussal" vádolnak). Állítólag ezek a sajátosságok abból a tudományos státusból fakadnak, melyet a marxista hagyomány – hibásan – magának követelt. Ma persze már sokkal kevésbé tapasztalhatók ezek a hibák, hiszen a bizonyosságok e tűzijátéka megsemmisült, ám a régi szokások csak lassan halnak el. A másik fő kritikai vonulat a demokratikus szocialisták azon vádja, miszerint a marxizmusnak nincs etikai alapja; illetve, hogy tagadja egy ilyen alap szükségességét. 1920-ban így írt Lenin:

„Mi azt mondjuk, hogy a mi erkölcsünk teljesen alá van rendelve a proletár osztályharc érdekeinek... Mi azt mondjuk: erkölcs az, ami elősegíti a régi kizsákmányoló társadalom elpusztítását és valamennyi dolgozó egyesülését a kommunisták új társadalmát megteremtő proletariátus körül. A kommunista erkölcs az az erkölcs, amely ezt a harcot szolgálja, amely egyesíti a dolgozókat minden kizsákmányolás ellen, ... Mi nem hiszünk az örök erkölcsben és leleplezzük az erkölcsről szóló mindenféle mesékkel űzött csalást."*

Ez meglehetősen polemikus kijelentés, de jól mutatja, hogy a marxista hagyomány hogyan utasította el egy önálló morális alap szükségességét a szocializmus számára. Ezt az álláspontot a demokratikus szocialisták részben azért támadták, mert lefokozta az egyén értékét azáltal, hogy csak osztálykategóriákat ismert, részben pedig azért, mert egybeolvasztotta a történelmi szükségszerűt és az erkölcsileg kívánatosat. Minden szocialista céljának tekintheti az osztályok nélküli társadalmat, de lényeges különbség van azok között, akik ezt a célt a történelmi immanencia tudományos doktrínájaként kezelik, és azok között, akik ezt a jó társadalom egyik erkölcsi elvének gondolják. Az ez utóbbi álláspontot képviselő demokratikus szocialisták a marxista hagyományt nem tekintették meg-

* LEM, 41. kötet 294, 296, 298. Az ifjúsági szövetségek feladatai.

felelő és kielégítő alapnak a szocializmus számára, minden elméleti nagysága és átfogó magyarázó elvei ellenére. Ahogy Bernard Crick fogalmazott: „a kritikai erkölcsfilozófia nélküli szocializmuselméletek éppen annyira nemkívánatosak, mint mennyire lehetetlenek." Bár a marxista hagyomány adta a szocialista gondolkodás legkifinomultabb elméleti elemzéseit, erkölcsi doktrínáját a demokratikus szocializmus fejlesztette a leginkább.

Mondhatjuk, hogy bizonyos értelemben ez történelmi különbség, nem csupán a marxista tradíció általános sorsa miatt, hanem a modern marxizmusok kínálata alapján. Manapság jóval kevesebb szó esik a marxista „tudományról" (bár nem is olyan régen Althussernek sikerült a marxi elmélet tudományos státusát visszaállítani azáltal, hogy egészében száműzte az empirikus világot). Most a „humanista" Marx lépett előtérbe, műveit most sokkal szerényebben, mint hasznos elemzési módszert hirdetik, és (az Olasz Kommunista Párt egykori vezére, az olasz marxista teoretikus Antonio Gramsci elméletéből kiindulva) kevesebbet lehet hallani a gazdasági determinizmusról, és nagyobb figyelem vetődik a „felépítmény" elemeinek szerepére és az emberi szubjektivitás fontosságára. Ezek a változások persze nem érintették a „hivatalos" marxizmust és a harmadik világ marxizmusát sem, de jól tükrözik a marxizmus változó jellemvonásait Nyugaton. Lehet, hogy azt is tükrözik, miként integrálódik a marxizmus egy szélesebb demokratikus szocialista áramlatba. Ha nem lett volna a bolsevik forradalom, akkor ez már jóval korábban megtörténhetett volna, és valószínűleg bekövetkezik most, miután összeomlottak azok a rendszerek, melyeket ez a forradalom hozott létre. Jelenleg azonban még szükséges, hogy megnevezzük a különböző doktrínákat, melyek különböző szocializmusokat táplálnak.

Igaz, a szocializmusnak szüksége van pozitív doktrínára és normatív doktrínára is, empirikus elméletre és morálfilozófiára is. Ha a szocializmus elképzelhetetlen erkölcsi elvek nélkül, akkor az empirikus elmélet nélküli szocializmus puszta fantazmagória. Mégis, az empirikus el-

mélet tudományos doktrínává való átformálódása létrehozta az erkölcsi értékekre építő szocializmus „idealizmusának" megvetését. Ugyanígy, a „morálszocializmus" némely változata megvetéssel kezelte az elméletet. Mindkét álláspont helytelen, és a gyakorlatban bénítóan hatott. Amikor azt mondjuk, hogy a szocializmusnak mindkét doktrínára szüksége van, akkor nem azt állítjuk, hogy mindkettőnek egyenlő a státusa. Nagy különbség van a között a hagyomány között, mely azzal a hittel lépett a színre, hogy (Marx szavaival) „a történelem rejtélyét oldotta meg, és ...tudja, hogy a megoldás önmaga", és amely később is a lényeglátás, az ellentmondások leküzdésének és az objektivizmus fölényével operált, és egy olyan tradíció között, mely az empirikus elmélet táplálta erkölcsi programot kínál. Talán William Morrisnak a vádlóan feltett kérdésre („Elfogadja-e Morris elvtárs Marx értékelméletét?") adott válasza magyarázatként szolgálhat a jelenségre: „Őszintén szólva, nem ismerem Marx értékelméletét, és bolond lennék, ha meg akarnám ismerni."

4. Módszerek

> ... részemre amit általában a szocializmus végső céljának neveznek, semmit sem jelent, a mozgalom pedig mindent jelent.
>
> *(Eduard Bernstein)*

A szocialisták nem értettek egyet abban, melyik az igazi szocialista doktrína, és a vita további nézeteltéréseket eredményezett arról, milyen eszközökkel lehet a gyakorlatban a szocialista elveket megvalósítani. A kétféle nézetkülönbség szorosan összefügg egymással. Amikor tehát a „revizionisták" kétségbe vonták a tudományos szocializmus tanításait a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlásának vonatkozásában, akkor ez a kétkedés nemcsak azt jelentette, hogy a szocialista elveket másféle elvi alapokon kellene létrehozni, hanem hogy a szocialisták stratégiáját és módszereit is felül kell vizsgálni.

Reform és forradalom

Tény, hogy ettől vált a híres vita politikailag fontossá a résztvevők számára. A revizionizmus magában foglalta a reformizmust, míg az ortodoxiával együtt járt a forradalom! Persze, a valóságban a dolgok nem voltak ilyen egyértelműek, mint ahogy azt ez a dichotómia sugallja – ennek okait röviden érinteni fogjuk –, ám ezzel együtt is nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági elvekről folyó vita politikai vitává szélesedik. Ha a kapitalizmus összeomlása a küszöbön állt, és ebben a helyzetben csak a szocializmus kontra